نەجیب دوماوی.

حەزرگی تاتار روحانیلاری
هەم
ئالارنڭ ئشلەری

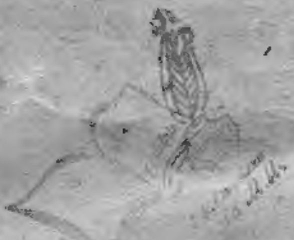

قازان، تاتارستان دەولەت نەشرییاتی. 1929

АХМЕТЗЯНОВ МАРСЕЛЬ

نەجيب دوماوي.

حەزرگی تاتار روحانیلاری
هەم
ئالارنڭ ئشلەری

تاتارستان دەولەت نەشرییاتی.
قازان، 1929 ییل.

Тип. им. „Камиль-якуб“
Татиздата. Казань, Сенная 22.

Татглавлит № 2838
1929 г. Тираж 3.000

ریدکاللیگییەدەن.

نەجیب دوماوی ریۋەلوتسییەگە حەتلیُ یاحشیُوق تانلعان تاتار شاعیریُ. ئانڭ شیعرلەریُ جیینتق ،بولب باسلعان، ئوڨو کیتابلارندا، خریستاماتیەلەردە ،ئورن ئالعانلار ئیدیُ. ئیسکیُ تاتار ئەدەبیاتیُ بلەن تانش بولعان کشەلەر دوماوینیُ بلەلەر. لەکین ریۋەلوتسییەدەن ،سۆڭ دوماوی یوعالدیُ. کوبلەر ئانڭ قایدا کیتکەنن، ئیسەنمیُ، یوقمیُ ئیکەنن‌دە بلمەدنلەر. ریۋەلوتسییەگە قەدەر کورنگەن هەم کورلنە باشلاب قالعان کوب یازوچلار، شاعیرلەر ڕەتندەن ،ئولدا ئەدەبیات کوکندەن تۆشکەن ئیدیُ. سۆگعیُ کۆنلەردە، تاتار مان- بوعاتندا ئانڭ بر نیچە شیعریُ کورندیُ هەم ئیفدیُ منە ،شوشیُ کیتابیُ بلەن ،ئول تاعیُ دۆنیاعا چعا. یوعالعان دوماوی تابلدیُ. ،ئول تاعیُ ئەدەبیات مەیدانننا قایاق باسو قالندا تۆرا.

نەجیب دوماوینڭ یوعالوویُ، ئانڭ ئەدەبیات مەیداننداں کیتو- ویُ بر قەدەر کوکلسز حەللەر بلەن بەیلەنگەن.

دوماوی سۆگعیُ یللاردا موللا ئیدیُ.

ریۋەلوتسییەگە قەدەر ئش کورگەن تاتار زیاللارنڭ بر ئۆلشیُ ریۋەلوتسییە بلەن کیللشب بتمەولەریُ، تۆرلیُ یوللار بلەن ئوکتەبرگە قارشیُ لاکیودا قالولاریُ بزگە بیلگلیُ. منە شولار ڕەتندەن نەجیب دوماوی‌دا ریۋەلوتسییەگە باشدا ئیەر، ئالمیچیُ چیت لاکیردا قالدیُ هەم سۆگعیُ کۆنلەرگە قەدەر ،شول لاکیردا ئشلەب کیلدیُ. ئیندیُ منە، ،شوشیُ قولئمزداعیُ کیتاب ئانڭ رەسمی ڕەوشدەریۋەلوتسییە لاکیرنا کوچوون کورسەتە تۆرعاندا کومیت.

دوماری موللا ،بولب ،تۇردی، موللا ،بولب ئشلەدی. موللالار لاكیرنداەی بۇتن ئشلەر بلەن نق تانش. شوڭا كورە ئانڭ ،بو كیتابی بزنڭ ئۇچن قیماتلی ماتیریيال بولا. دۇرس 6 - 7 ،يل بوینچا ،شول لاكیردا ئشلەگەن كشدە ،بو لاكیرنڭ قارا ئشی تورندا كوبترەك ماتیريیال بولرعا، تاعی‌دا قاچعراق فاكتلار تابنـ لرعا تییش ئیدی. واقت قازلقدانمی‌در، كیتابنڭ كولەمی سیدرماـ عانعامی‌در، یاخود باشقا سەبەبلەردەنمی‌در ئالار ،بو كیتابدا كورنـ میلەر. لەكین ئالارعنا كیتابنڭ قیممەتن يوعالتمیلار ئەلبەتتە. بولعان قەدەر ماتیريیالدا موللالار لاكیرلنڭ ،چن يۇزن ئاچارعا ،زور ياردەم ئیتەر. شوڭا كورە ،بو كیتابنی دەهریلەر قولندا كۇچلی قۇرال ،بولر دیب ،ئویلیبز.

قازان، 1929 نچی ،يل.

سوز باشى.

هەر نەرسەگە، هەر حەلگە ماتيريياليزم كوزلۈگى بلەن قاراب حۆكم ئبنە تۆرعان حەزرگى زاماندا تاتار روحانيلارن ٴبو قاراشدان چيتدە قالدرو - ئەزندە ئيلتيفاتسزلق، كوب ياعى بلەن ئيسەبلەگەندە تاريحقاتييى شنوە ئەهەممييەت بيرمەو ٴبولر ئيدى.

دەهريلەر، شولاي ئوق باشقالار سوز ئاراسندا ياكى مەقالە ئچندە ٴبو مەسئەلەگە ئەزترەك توقتالعالاسالاردا، تۆرلى ياقدان كيلب ٴبو مەسئەلەنى تيكشرگەن كيتاب كورنمەدى.

حالبوكى ٴتۆرمش ئچندە تۆرلى ياقلاب تەئسير ئيتولەرى مۆمكين بولعان ٴبو ئيليمينتلارنى ئۆيرەنرگە تيوش، ئوقرعا كيرەك.

بەس 6-7 ٴيل چاماسى موللا، مۆحتەسيب ٴبولب ٴتۆروم حانيـ رەسى ئۆچن ٴشول مەسئەلە ئۆستندە ٴزور بولماعان بر كيتاب يازارعا ٴبولدم. باشداٴوق ئەيتب قويارعا كيرەك، ميندە ئوزم بلگەن، ئوزم ئشانعان نەرسەدەن ئارتدرو، كيمتو عادەتى يوق، بەس بر ياقدا ئاوشمبچى هەمفەن كوزلەن قاراب هەم ٴتۆرمشنك ئوزى ئاشالى كورب ئوزم حەقيقەت ديب تانعان نەرسەلەرنى گنە يازاچاقمن.

كرئشو.

كيتابنك ئيسمن «حەزرگى تاتار روحانيلارى هەم ئالارنك ئشلەرى» ديب قويدق. چۆنكى «روحانى» سوزى ٴبو بر موللا حالقنعنا توگل، مۆئەزيننى دە، مۆفتى، قازيلارنى دا، ئيشان وە ئانك حەليفەلەرن دە ئچننە ئالا..

بو كيتاب سۈكمى بوون بەشلەر ئۈچۈن پاپولەر يازىلان-
ما، بو سوزنىڭ ئۆزى توركسىندا ئەزگرەك توقتا ميچى بولماس.
1912 نچى يىللاردا بولوعا كيرەك، تاتار ماتبوعاتىندا،
ئيسلامدا روحانىيەت، روحانىلىق بارمى، بوقمى دېگەن برمەسئەلە
تيكشۈرۈلۈب ئۈزعان ئيدى. مەسئەلەنى كوتەرۈچى كم بولعانى،
ئيسمدە قالماعان، ئەمما هەر حەلدە ماتبوعات بو مەسئەلەنى
ياخشى ئوف ئۈزۈن تيكشۈردى:
جەدىدلەر ئيسلامدا روحانىلىق يوقلىقنى، قەدىملەر
بارلقنى ئيسبات ئيتتىلەر. چۈنكى جەدىدلەر ئۆزلەرن مەدە-
نيەتچى، كولتورچى ساناعانىعا، سوفى-زاهىدمەعنەسىندەگى
روحانىلىق، كولتورى بلەن جيىىلا ئالمى دىلەر هەم ئىشانلىق-
مۈرىتلىك بلەن كۆرەشەلەر، تارتىش ئالىب بارالار ئيدى. ئە
قەدىملەر- ئيسكىچىلەر، سوفىلىقنى پەيعەمبەرنىڭ ياقن ساھابا-
لارى ءعالى بلەن ئەبوبەكرگە قەدەر ئيلتىب، قوللارىندا بار
تاساووف كيتابلارى ئاشا، ئيسلام دينى بۈتنلەيى بلەن سو-
فيلىق-روحانىلىقدان عيبارەت، ديب چىقدىلار.
بزنىڭ ئۈچۈن بۈلارنىڭ هەر ئيكەوىسىنىڭ ئەهەمىيەتى يوق،
ماتيرىياليزم كوزلىگىندە، دين بولدىمى، شول ئۆزى ئيندى
روحانىلىق ئيكەنى ئاچىق. «روحانى» دىگەن سوزدەن موللا-
سىدا، مۈفتى-قازىلارىدا هەم باشقالاردا ئاكلاشىلىرعا تيىش.
ئيسلامدا روحانىلىق بارمى - يوقمى مەسئەلەسى دينچىلەرنىڭ
ئۆزلەرى قارشىسىدا نيزاعلى مەسئەلە ئيكەنىن ئەيتدىك، ئۆرنىندا
تيكشۈرۈبز، ئەمما ماتيرىياليزم قارشىدا ئيسلاممى، خريستيان-
لقمى، يەهۇدىلكمى، تلەسە قايسى بولسن، دين بولدىمى،
شول ئيندى روحانى.

حەزرگى تەشكيلات.

ئاپاراتدا ئشلەوچىلەر كملەر ئيكەنن تيكشررگە كرشكەنچى، ئاپارات وە ئانڭ ئارگانيزاتسييەسى ياعن كورب ئوتەرگە كيرەك.

حەزرگى تەشكيلات ئـۆچ قاتلى ،بولب، توبەن، ئورتا، بوعارى ئيدارەلەردەن تۆرا. يوعارى ياكى ئوزەك ئيدارە «ئچكى روسييە وە سيبير مۆسلمانلارنڭ دينى ئيدارەسى» ئيسمندە ،بولب، ئوفا شەهەرندە ئلككى دوحاونى سابرانييە، مەحكەمەئى شەرعييە بيناسندا تۆرا. مۆندا بر رەئيس-مۆفتى، ئالتى قازى (ئيكنچى قازاق، برسى حاتن)، مەسئول سيكرەتار، 4 - 5 ئوستەل باشى، ئالار قول ئاستندا يازوچىلار، ،ئستورژ وەتيحنيچسكى ئشچىلەر - بارىسى 31 كشى ئشلى. ياعو، يلنتو هەم ئايلقلار بلەن ،بو ئيدارەنڭ يلاق ئسمبتاسى سۆكەى عۆمومى جيبتلشدا (نەدوەدە) 70 ملڭ ،سوم بيلگىلەنگەن ئيدى، ،بو 70 ملڭ نوردسندا توبەندە بر ئازسۆيلەرگە ،تورى كيلو.

ئورتا ئيدارە-مۆحتەسيبلك ئيدارەسى. 50دەن كيم، 150 دەن ئارتق بولماعان مەحەللەرنى قاراوچى ،بو ئيدارەدە رەئيس مۆحتەسيب، ئەعزالار (چلينلەر) ئيكى مۆشاوبر، ماليية ياعى سيدرعاندا بر مەسئول كاتيب- بارىسى 4 كشى ئشلى. قايسى مۆحتەسيبلكلەردە ناحييە وەكيلى ئيسمندە ،ۋولس ساين برەر كشى - موللا بيلگىلەنب، حالق، يەعنى مەحەللەر بلەن مۆحتەسيبلك ئاراسندا بەيلەنش تۆتالار.

توبەنگى ئيدارە مۆتەوەللييات ئيدارەسى. ،بو ئيدارە ئومتاق بوينچا برسى رەئيس، بر كاتب، برحەزينەدار هەم موللا بلەن مۆئەززىن - بارىسى 5 كشىدەن تۆرا.

ئەمكىنى روسىيەدە، سىبىردە 7 مەكتەب مەھەللە، 7 يۇزگە
يافىن مۇحتەسىبلىك بار. 1925 نچى يلدان ،مۇڭ بۇتىن قازاق
جىرىنى، قارا قالپاق ھەم قرغز خالقىنى قوشلعاندان ،مۇڭمەھەل-
لەنلىك سانى 10 مىڭگە، مۇحتەسىبلىك سانى 1200 گە جىتتى.
،بو سانلار، بىسىگىزلەردە سۇگەنلارنى سوزگەنە ،بولر. واقىيەدە
ئىش نىچۆك ئىكەنىن توبەندە كورربز.

تەئمىنات ياقلارى.

،بو ئىدارەلەرنىڭ تەئمىنات ياقلارى ھەر قايسىننىڭ ئۆزىنە
قاللدرلعان. شەھەرلەردە مۇتەوەللىياتلار بىلگىنلى بىرۋالونىيە
ئالب تۇرالار، ئە ئاوللاردا مۇتەوەللىياتلار ۋالونىيەسىز ئىشلىلەر.
ئۇرنا ئىدارەنىڭ تەئمىناتىندا برتەرتىب يوق. ،بو ھەل مۇحتە-
سىب، مۇشاوىرلەرنىڭ ئۆزلەرنىڭ ئۆستالنعىنا توقتى، ئالا بلسە-
لەر تەئمىن ئىتتلەلەر (ئالا بلولەرندە شىكلەنركە ،ئون يوق)،
ئۆزەك دىنىيە ئىدارە بۇلارنىڭ تەئمىناتى تورندا قايعرتمى،
ئانىڭ ئۈچۈن بۇلارنىڭ بۇتىنلەي تەئمىن ئىتامەولەرى بىيگىزەك
ياخشى، چۈنكى بۇلار تەئمىن ئىتلگەندە ئۆزىنەمال - ئىعانە
كىلو ئەزەبىرگە مۇمكىن، ،بو توبەن ئىدارەلەر ئالارچا خۇداى
ئۈچۈن بوشلاى «ئىلاھى» ئىشلەرگە تىيىشلەر. ئەمما ئۆزلەرى
ترناق ھەقلى ،بولسن دىنى خزمەتنى بوشلاى «ئىلاھى»
ئىشلەمىلەرگىنە توگل، ترناق ھەقلى دىن ئىشلەرندە تاو ھەقلى
مال ئالاسىلارى كىلە. ،بو ھەل توبەندە ئىسبات قلىناچاق،
،بو ھەلنى قارا خالقىدا سۇگەنى يىللاردا ئاگلادى ئىندى.

مال ياعندان ئىلك ،زور كۈچلى تەئمىن ئىتلگەنى بوعارى
ئىدارە.

فاتیرئ، ،بلئتو، یاقئرتو، ،سوویٔ هەم هادیمەلەریٔ حەزر بولعان حەللە مۇفتیکە ئایلق ئیکیٔ یۇز ،سوم.
شولای‌ئوق فاتیر، ،بلئتو، یاقئرتو حەزر بولعان حەللە 6 قازیعا هەر قابسئنا ئایعا 150،سوم، شولای‌ئوق ئایاق‌مەسئول سیکریتارعا هەم عۇلەما شوراسئنئڭ دینییە ئیدارە حۇزورندا ،تۇروچیٔ دائیمی سیکریتارئنا، یەعنی 150 سومدان ئایلق بارلسیٔ 8 کشئگە بولا.
مالییە مۇدیریٔ، بوحگالتیر، ئۇستەل باشلاریٔ 60سومدان 120 سومعا قەدەر ئایلق ئالالار.
ئەگەردە کیلب بتسە 70مڭ ،سومنیٔ‌ئورناشئرب بتئرر-گە کیرەڭ بیت. بر مینیستر حەتلیٔ ژالونییە بیررگە بۇلارنڭ نیندی ،زور ئشلەریٔ بار ئیکەن؟ دیگەن سۇراو هەر کمنڭ باشئنا کیلرگە مۇمکین. کیلرگەمۇمکین گنە توگل، کیلگەن ئیندیٔ. ئاول ئاعایلاریٔ ئیکیٔ یلدان بیرلیٔ ،بو مەسئەلەنیٔ سۇیلەشسەلەردە، سۇراشسالاردا قەنەعەتلەنرلڭ جاواب تابا ئالعانلاریٔ یوق. چۇنکی، دۇرئسیٔ گنە، ،شول حەتلیٔ ئاقچا تۇررلق ئشیٔ یوق. بەس نیچڭ ئیتب، نیندی باش بلەن،شول حەتلیٔ ،زور ئسمیتیٔ تۇزلگەن‌دە، ،زور ژالونییەلەر بیلگئلەن-گەن. ،مۇنڭ تۇرلیٔ سەبەبلەریٔ بار. ئیلڭ ،زور سەبەبیٔ دینی ئیدارەدە ئوتئروچلارنڭ مالعاماریسلئعیٔ،قومسزلئعیٔ.
واقیعە بۇلای:
23نچیٔ‌یلعیٔ‌عۇمومی‌نەدوەتارافندان ،شول ئوق ئیدارەنڭ ئسمیتئسیٔ 14مڭ،سوم بیلگئلەنگەن‌ئیدیٔ. مۇفتیڭ ئایلئعیٔ یۇز، قازیلارنڭ 60شار ،سوم‌ئیدیٔ. ئۇچ یلدان ،سۇڭ عۇمومی نەدوە مالییە حیسابیٔ ئاچق کورسەتدیٔ، کی ئیدارەگە کوبەیٔ ئیعانە کیلگەن بولسا، هیچ کەمەن‌سۇرامیچیٔ بارن‌دا بولئشە،

تۇتا بيرگەنلەر. ٴسەيتتلارٴى 14 ملك بولعانٴى حالدە 53 ملك ٴاقچا ـ ٴيعانە كيلگەن، شول ٴيعانەنك برتيپتن‌دەقالدرميچٴى توتب بترگەنلەر. ٴسەبتٴى 14 ملك بولعانٴى حالدە 53 ملك سوم ٴيعانە كيلونك، دۇرٴسن گنە ٴەيتكەندە، چن سەبەب-لەرٴنە زيهنلەرٴى جيتمەگەن، «مۇسلمان حالقٴى يۇمارت حالق، منە نيچك ٴيعانە قلا، تاعن كوبٴرەكدە سورارعا ٴورنٴى بار، ٴيمان دبگەندە مۇسلمان ٴاعاي ـ ٴنٴى جانن‌دا قزعانماس» ديگەنلەردە، تلەگەنچە تۇتا بيرگەنلەرهەم تلەگەنلەرنچە ياٴٴا ٴسميتٴى تۇزندٴلەر.

حالبوكى 14 ملك ٴورنٴنا 53 ملك ٴيعانە كيلو واقتلٴى بر حال ٴيدٴى:

24 نچٴى يلدا ٴوسناف مەركەز حوكومەتندە تاسدىق قلنو بلەن‌توزعا يازماعان ٴاگيتاتسيەلەر تاراتو:

حەزردين ٴشلەرٴى ٴوچن ٴاقچاجيوعاهٴ كومەت بزگە، پولنى پراڤا بەردٴى. حەزر بز تلەسەك نيشليبز، فەٴەن ـ توگەن كبك «ٴوگتلەر» توبەن ٴسلوى حالقغا قەدەر جەيلدٴى. ٴەلٴگە قەدەر قايادا تونٴنرعا بامى تورعان بر ٴيشٴى حالق كوب نەرسە ٴارتندٴرب ٴوگتلەو، ٴونٴەو ياسادٴلار. دينى ٴيدارە ٴوزٴى، جيتدە قالعان قازاق، قارا قالپاق، قرعز حالقٴى ٴاراسٴنا بو حەبەرنٴى تاراتودا كيمچلك قلمادٴى شولار ٴوستنە ٴيعانە جييار ٴوچن بيلك ٴوگايلٴى برواقٴعەدە قوشلدٴى، ٴول‌دا بولسا، مەككە شەهەرندە بوتن دونيا مۇسلمانلارنڭ جيەلشٴى «مۇتەمەر» بولو وە دينى ٴيدارە كشلەرنڭ شول جيەلشقا بارولارٴى. شولاى ٴيتب 14 ملك ٴورنٴنا 53 ملك جييلدٴى. ٴيدارە باشندا ٴوتٴروچلار ٴالدانٴلار، بو حەلنٴى كورە بلمەدٴلەر هەم شوندي حەلنڭ تاٴى بر مەرتەبە تەكرارلانا

ئالماۋۇتا كوزلەرى جىلمەدى، «مۇسلمان خالقى دىگگز موراسالك بىرەچەك» دىب تورلى مونلفلارعا كرتشب ياگا ئىسمىيلىنى، بايادا ئەيتكەننبزچە 70 ملك ئىتب ئوتكەردىلەر.

«نەدوە» لەر.

ئوچ يلدان ئوچ يلعا بولانورعان عومومى نەدوە ــ جىينلشلار، شيلك يرق، دينى ئىدارە هەم ئانك تيرەسندە تاماق توبلروچى بر گروه موللا وە زيياللارنك تەئسىرى بلەن ئشلى. ساف كرەستيبەن، ساف ئشچى خالق بولارنى، بيلگدلى كيرەكسنمى، كيرەكسننە بولسا ئول نەدوەلەر شول خالقك وەكيلى بلەن تولار، نەدوە شول وەكيللەر بلەن ئشلەر ئىلدى. خالبوكى ئش كيرنسنچە، نەدوەنك ئاوديتوريەسى هەيبەت تورلانب تورعان چاپانلار، زور قورساقلار، ئالتن تشلەر بلەن تولعان بولا، چبادالى كرەستيبەن، ئىتكلى ئشچى كورنمى. بەس بوتن قەرار، بوتن ئشلەر پريزيدييومعا ئورناشقان دينى ئىدارە كشنلەرى هەم ئلار تيرەسندە تاماق توبلروچى بر ئيشى ئشسزلەر تەرافندان ئشلەنە. ئالبى برەرميسال: ئاولدان كرەستيبەن ئاراسندان كيلب كرگەن برنيچە وەكيل ماليەھيساب بلدا، 14 ملك ئورنندا 53 ملك نوتقنلارن كەرگەچ، ئابدراب قالدىلار. نيلر ئەيترگە تلبلەر، موينلارن قاشبلار، بر توب سويلەمە كچى دە بولالار، لەكين «سوز ئالمادك» ەبتدى ئىندى. 10 مينوت ئوندى» كبك سوزلەر ياوا باشلاعاچ ئبركسز كيرى ئوتترالار. ئچنە جىيلعان حيسسياتنى ئاوديتوريەعا ئەيتب بيرو موكين بولماعاچ، پراستوى ئاعاى، ئنى ياشى ئوق قوچقرب يلندا ئوترعان كورشنلەرنە سويلى:

- قاراعز ٴەلى، بىيكتىرەك كوب بىيت، ٴبىز ٴىستەلەگەن ٴىستەلە-
رىنە قاراعاندا ٴنەرسە بار، بىزدىڭ ٴاولدا ٴەلى بولارنىڭ بارلىعىندا
رەتىلەب بىلمەيلەر. بالا توسا، سەوبيت پازا، كىسى ٴولسە، سەوبيت
پازا... ٴنەرسە ٴۇشىن ،بۇ 70 مىڭنىڭ حالىق جىلكەسىنە كوتەر-
ەمسىز. قيىنشىلىق دەفتەر ياساپ بەرگەندەر ٴبىمىس. تەكلاب
تۇرامدا، مۇندا ،شول دەفتەردەن باسقا رەتلى ٴىس كورنەمى...
ٴە ،ٴبول دەفتەرنى بىيت ساتىپ ٴالابىز ٴەلى، ٴونكەن يىل بىزنىڭ
موللا دەفتەرگە دىيىپ، ٴبىعانەلەردەن ،ٴتىس بىر ،سوم 20 تيىن
ٴاقشا ٴالدى، مىن ٴوزىم مۇتەۋەللى بولام - دى.

ٴەگەردە ٴبىندى يىرىتقىشتىراق، «عەۋامى» بارعان ،ولسا،
ٴوزىنىڭ «پىرەمىيرنە» لەرى بىلەن تەنقىد ٴبىتە باسلاسا، ٴەلىنى
پىرىزىدىيۋم تىيرەسىندەگى گرۋە بىردەن: قارا ٴەلى نىيندى
ٴۇياتسىز، توقتا، قازى حەزرەتلەرگە ٴتىل تيىدىرەسىڭادىپ قىشقىر-
عاندا تىنالار، بىلگىنلى ،شوندى حەلكە ٴۇشىراعاندان ،سوڭ
بولاي دا سانلارى ٴارا - تىيرە بولعان ٴاۋلىۋە كىيلەرى ٴابىدىراپ
قالالار، مىنىم ٴوز قولاعىم بىلەن ٴبىستكەنىم بار، ٴبىر دە سوزىن،
تەنقىدلەرىن ٴونكەرە ٴالماعاچ بىر ٴاۋىل وەكىيلى:

- يارار، ٴەيدە ياسى ٴبىردىڭىز، ٴبىز ٴاقشالار بىيت بىزنىڭ
قولدان ٴوتەچەك، كوررسىز ٴەلى 70 مىڭ تەڭكەگىزنى، دىيىپ
چىعىپ كىيندى.

،شول ٴاعاينىڭ سوزى ٴدۇرىس ،بولدى: نەدوەدەن بىر نەچە
ٴاي ٴوتو بىلەن، ٴبىلاميچى، بارى ٴاقشاعا حاربىساق بىلەن كىنە
ٴىستەلەنگەن ٴىسنىڭ نەتىيجەلەرى كورىنە باسلادى. بىرىنچى يىلدا
پىرىحود ٴىسمىيتىسىنىڭ بارتىسىندا قابىلاماعانى كورىندى، ٴبىكىنچى
يىلدا ٴبىسە ٴىستەلەر چىقىندان چىعىپ، ٴاقشا كىيلەۋگىنە توگىل،
ٴتۇزۇلو، تارقالو ٴالعا باسادى. 10 مىڭ مەحەللە، قازاق، قىرعىز

ىرنىيىن ٴيمانە جيبەرمەو ٴۇچىندە، ٴيدارەنىڭ ٴىلاچاقلارىندا
بيرمى هەم ٴيدارەنى بۇتنلەي ٴتىنماو ياعندا كيتەدى.

ٴىچكى روسييەدە، سيبير مۇسلمانلارىندا سۇرالعان ٴىبعاـ
نەلەرىنىڭ بارى ياردىلاشىنعا جيبەرەلەر. باشلانا قسقارتو،
باشلانا ٴتوپكە، نيزاع، كينەناوش. شول ماميلەنىڭ بر كيسەگى
برەو تارافندان ماتبوعاتندا كورسەتلدى بوعاي.

سۇگعى كۇنلەر مۇفتى ٴۇزىنىڭ ٴيعتيبارىنا تاپانب ٴۇز
قەلەمى، بارى ٴۇزىنىڭ ٴيمزاسى بلەن گنە ٴيعانە سوراب يازولار
تاراتدى. ٴانچا بولماعاندا بيك مۇهيم، عايەت دەرەجەدە
كيرەكلى ٴىشلەر ٴىشلەنمى تۇرا ديبدە دەليللەر كورسەتەدى.
ٴبىك زۇر دەليلى: عۇلەما شوراسى حەقلى مۇلەما شوراسىندا
جيىب بولمى، ٴانچا بولسا، شولارنى جييار، بيك كيرەكلى
فەتوالار چىعاررىيدىك، ديب يازدى. حالبوكى هەزرگى زاماندا،
بۇتنلەي دينچى بولب سۇيلەگەندە، حالق مۇسلمانلارى ٴۇچىن
نى تۇرمش ياعندان، نى شەريعەت ياعندان هيچ كيرەكگى
بولماعان هەم هيچبر مۇسلمان ٴانى كيرەك ديب بامى تورعان،
حالقنىڭ كيرەك‍ـياراقلارندان والچق حەتلى ٴىش ٴاتارعا ترەلمى
تۇرعان، شونىڭ ٴۇچن كوبچىلك ٴانى بار ديبدە بلمى تورعان
عۇلەما شوراسن ٴالعا سوراب ٴانچا سۇراو نيندى مەعنەنى
كورسەتە تورعاندر. مۇندا، ٴەلبەتتە مەعنە كوب: ٴانچا سوراو
ٴۇچن نىدە بولسا بر ٴىش كورسەتركە كيرەك بيت.

شولاي ٴيتب حالق ٴانچا بيرمى. مۇفتى يازولارىندا،
مۇلەما شوراسى جييارعا كيرەك ديب دەليللەر كيتورودە
نەتيجە بيرمى. مەبەبى بىلكنلى، ريۋولوتسييە يللارندا حالق
تۇسدى تول، ٴيندى ٴانى ٴالاي عنا ٴالدى ٴالماسلك، حزمەت
حالقنى ياڭا كۇن، ياڭا تۇرمش تۇزو بلەن مەشعول ٴيندى تول.

عۇلەما شوراسى.

دىمى ئىدارە ھۇزۇرىندا، قازى پراۋاسى بىلەن دائىمى سىكرىتارى بولغان عۇلەما شوراسى ئۇن چىلىندەن تۇرا. شەرىعەت باعىدان بىر-بىر مەسئەلەنى ئۇزەر ئۈچۈن كىرەگى بولسا، ئەللىگى چىلىنلەر چاقىرىلا. ئالارعا كۆپلۈك ھەم يول مەسارىفلارى ئىدارە قازناسىدان تۆلەنە. تەشكىلاتىنىڭ ئىدىيەلنى ياعى، ئەيتەرك بارمى، بىك مانى. ھاكىمى مۆتلاق-نەدوە، زاكونادانل - عۇلەما شوراسى. ئىسپالنىتلنى ، تورگن - دىنى ئىدارە. ئەنە زاكونادانل «نەدوە» بولب، زاكونا پرىگاناۋىنل-شورا بولسن. ھەر نىچەك ئىدىيالنى ياق ياحشى. ئەمما،تۈرمش دىگەن نەرسە بار. منە شول بوگنە سوز بولغان «تۈرمش» باعىدان كرب سۆيلەگەندە، 6-7 يللىق بار بولب تۇرودا (بار بولووى قۇرسن ئىندى) بو شورا نەرسە ئشلەدى ئىكەن، حالقغا ھىچ دە كىرەگى بولماعان، بىر ياعى بىلەن دە كىرەكسىز-مەگەن بىر نىچە فەتوا يازدى:

- حاتنقىزنى مەسجەبەگە يۈرتو دۈرس، تەمەكى چەچو حەلال... وە باشقا شولار تۈسلى فەتوالار.

بوعاردىاعى كىك مەسئەلەرگە كىتاب قاراب فەتوا بىرو ئۈچۈن، نەرسەگە عۇلەما شوراسى، نەرسەگە ئول حەتلى ئاقچا، بارى ئاقچا كوبىرەك جىناو باعىدان ئۇزلەرىنىڭ سوزلەرن ئۇنكەرر ئۈچۈن، كىرەك باياعى ئشسزحالق، دىنى ئىدارە نىرە-سندە توينوچى گروعنى ئاقچ دان مەحروم قالدرماس ئۈچۈن-گنە بو نەرسە تۆزىلە. ئىدىيالنى ياق دىگەندەن بىز بو مەسئەلەگە فەن بىلەن دە قايترىز ئەلى.

شەحس یاقلارى.

مۇفتى-ریزائەددین بینى فەحرەددین «جەنابى عالیلەرى» مانیوەاندا، بیگۇرەكدە تاریح یونەلۇشندە قەلەمى بلەن تانلعان كشى، ئچن مۇسلمان. ئیسلام شەریعەتن، ئیمانن، تاریحن ئۇزاق نیكشرگەن، ئیسلامنك بەینەلمیلەل بر دین بولووننا ئۇزنچە قەناعەت حاسیل ئیتكەن، ئیسلامنك ئیك واق نەرسە- لەرندەن ئیك یوعارى ئەمەللەرننە حەتلى فیكئرن یۇرتكەن بر شەیە!

كشى بالالارننا تلى بلەن‌دە، كیتابلارى بلەن‌دە دینلى بولرعا واسیەت ئیتسەدە، ئیسلام دیننچە برنچى بولعان ،شول «نەزرنى» ئۇز بالالارننا ئۇنەرگە تلەمەگەن. تلەمەگەن دیلك، چۇنكى ئــوز بالالارن دینى كشى ئیتب تەربیە قلرعا ،ئول شەیحقا هەر یاقدان ئیمكان ،بولب ،تۇردى، حەزردە ،ئول مۇمكینلك بار ئیدى.

— مۇفتى حەزرەت حەتلى مۇفتى حەزرەت بالالارى ئایاق ئۇرە سییب یۇرسنلەر، نامازعا تزلەرى بۆگلەمسن ئیمش. چاپان، چالما كییب، میحراب تیرەسندە بولسالار، ئاتالارى ئورنننا مۇفتى‌دە بولرلار ئیدى ...

مۇفتى ئۇزى نەرسەگە چاپان-چالما كییب ئیستینجابلەن یۇرگەن بولا؛ یارى تۇرعان بولعاچ ،كارتوس، تارچالبار كیسن، نامازعا یۇرمەسن.

— جەى ،بویى دیڤییە نازارەتى زالندا تانسى‌دا ،موزیكى، مۇفتى حەزرەت بالالارى سیبدرەلەر. بزنك بیرگەن ئاقچالار بیلك ئورنننا كیتە... دیب دۇرس سۆیلەنولەرگە نى دیب‌جاواب بیرەسلك ئیندى.

،زور قازى - كەشّاف موللا. قازاندا مەشهور مەرجانى شەكرتى. یاڭا بیستە موللاسى. تاتارلق ئهندە تانلعان كشى

توگل. هیلەی ئیسکی مەدرەسە ئسمالاھنیکئسی. ئورەچاەی ناچار، ئەرسزالك بلەن مۇمتاز. کشی حاقن کوزدە، یۇممیچی باسب قالا. ئاقچامابیك حاریس کشی (مەمەلەن ئیسلام مەجەللەسندە ئشلەگەن وەلی مۇحەممەد مولا، حەزر مولالنعن تاشلادی. شولای دیکەن ئیدی).

عابدوللا قازی - نیژنی موللاسی. ئینکلیز تەربییەسی کورگەن، کۆلیبە بترگەن. ئوزلنە تابشرلعان ئشلەرنی پۆهتە ئشلی، تەقوالق یوق، ئاقچا یاعی رەتلی بولسا بو نیندی کەسبلەن‌دە کیری، تۆرمی. ئانك ئۆچن قازیلق‌دا کەسبلەر جۇملەسندەن بر کەسب. ئیسلامعا قاراشی باشقالاردان کیم توگل. ئاراترلق بلەن شۆهرەتی بار...

زیائتدین ئەلکەمالی-تاتارلق ئچندە «عالییە» سی، دینی فەلسەفەلەری بلەن شۆهرەتی بار. یاعشی‌عنا تەعەسسب ئییەسی، ئوز سوزلی. ئیمانی کشی ئاگلی نۆرعان توگل، دەن بلەن دین ئاراسندا سوقماق ئزلی، لەکین فەن نیگێزندە توگل، دین نیگێزندە.

مۆلیسە ئابستای بوبی-بو ئابستای ئوز واقتندا کوزگە کورنگەن بولسادا، هەزرگی زاماندا ئشکە یارارلق توگل. باشقالاری قازاقلار. بیلگنلی ئیسکی مەدرەسە شەکرتلەری.

دینی ئیدارەنك ئچن یۆزی.

مۆفتی عالیمجان بارودیدان قالعان چیەلق. کالچا کاق یولی توکنەر جیگب چققاچ دەوام ئینە ئالمادی. بیلگنلی. بەس نیچلك بولسادا دینی ئیدارە باشدا:

- هەر ئشدە قزل بولب سەوینچی کورتنرگە ترشدی. هۆکومەتکە قایعی ئیرشکەندە نیلبگرام بلەن ئورتاقلاشو، شاتلق جەمعەتلەرندە شاتلق ئیرمندرو کبی ئشلەردە کیچكلك قالدرمادی.

موحتەسیبلەر ئانا تورلی یازو، حیتابنامەلەر جیبەرب سەویتلەرنی
ماقتادی. نەدوەچیلەان سەعەتلەردە سەویت ۋلاسنی تەبریك
تیلیگنراملاری بیرلمیچی قالمی ئیدی. دیمەك، دینی ئیدارە
یەنەرگە ،ترشدی، یوق ئیسە كوبچلك ئوچون، مەحەللە
حالقنلك كوتەرەگی ئوچون، موفتیلك، موحتەسیبلك بر تیینگە
كیرەك بولماعان كبك مەسجدلك، دینی مەكتەبلكدە شولای توق.

مین بر مەحەللەدە 6—7 یل موللا ئیسمن كوتەرب تۇردم،
بر كرەستییەنلك مینم یانمە: باللار دینسز قالابیت، ئیشلەرگە،
دین مەكتەبی ئاچامی ئیدی، دیب كیلگەنی بولمادی. نەتیجەدە
دینی ئیدارەنلك ئوزگەررگە، ماناشولاری، باری ئوزن بەشەتر،
ۋالونییە ئالب عومر ،توزدرر ئوچن گنە ئیكەنی ئاچق كورندی.

ئوكتەبر یالعاعا چدامی. ئوكتەبر زور نەرسە ،ئول.
روسییە جیرلەە قوزعالعان ،بو حەرەكەت بوتن دونیا ئشچی
حالقنلك حەرەكەتی ئیكەنلەە شبك یوق. ئەنە ،شول حەرە-
كەتكە كورەلەتە ئالداشو ،یولی بلەن یاشی كورنگەن،بولب
ئاسترتن قارشی بارو دینی ئیدارەنلك ،چن یوزی ئیبندی.

موللالارنگ تەربییە یاقلارن.

موندا قەدەر یازلعانلار بلەن حەزرگی تاتار روحانیلارنلك
یوعاری تۆروچیلارن هەم ئوزلەرن هەم ئشلەرن كورسەتدك
ئیندی ئچكی روسییەوە زور سیبیر ئچندە یاتقان، ساتلاری
بایناق كوب موللالارنی، مودەررىس وە حەلفەلەرنی تیكشرب
قاریق. باشدا شەهەر وە ئاولعا ئایرمیچی عوموی رەوشدە
موللالارنلك تەربییە، عیلم، ئیدییال یاقلارن كوریك. كششنلك
عیلمن، دەرەجەسن بلەسلك كیلسە، قایدا ئوقعانن
،سوریسلك. بیك سیرەك حەللەردە ،بو سوراو كششنی تانودا،
دورس بولماعان نەتیجە بیرسەدە، كوب حەللەردە وە عوموەن
دورس نەتیجە بیرە.

ھەزرگی موللالار تەربیە یاعنذان ئۆچ تۆرلی ،زور تۆردەن تۆرا :

1) بۆھاری یاکی بۆھاراعا ئییەرە دەوام ئیتکەن مەدرەسە شەکرتلەری .

2) ئیستامبولی وە ،میسری یاکی شولارعا ئییەرە دەوام ئیتکەن مەدرەسە شەکرتلەری.

3) بر قایدا ئییەرمیچی ئاناسی قۆچاعندا ئۆیرەنگەن سورەلەری، دۆعالاری بلەن ئیمام بولعانلار.

،بو ئۆچ تۆردەن باشقا مەککەلی، مەدینەلی مەدرەسە شەکرتلەریدە بار. لەکین ئالار ساناعندان بیك ئەز، تەربیە یاعنذان ،میسرلی،ئیستامبولیلاردان،زور ئایرلماعانعا، ئالاریلارنی ئیکنچی تۆرگە کرتدك .

بۆحاریلار.

بۆحاری وە بۆھارا تیبندە بولعان مەدرەسەلەر تاتار ئیچندە ئوکتەبرگە ھەتلی یەشەدیلەر. قایسلاری 1905 - ،یل ریۆەلوتسیەسندەن ،سوڭ ئەزلرەك ئوزگەرسەلەردە، بردە ئوزگەرمیچی دەوام ئیتکەنلەریدە ،بولدی. ھەزرگی موللالارنڭ قارت یاعنداعیلاری، کوبرەگی شولاردان تۆرعانعا، ،بو تیپ مەدرەسەلەرنڭ تەربیەسەن بر ئاز ئوزایلەچا ،بولمی.

قسقاراق ،بولسن ئۆچن بز توبەندە بۆلارنی ئیسکی مەدرەسە، ئیسکی موللا دیب یۆرتربز. ئیسکی مەدرەسەلەردە شەکرتلەر 8-10 یەشدە کرب، 30-40 یەشکە قەدەر ئوقیلار-تۆرالار ئیدی. چۆنکی مەدرەسەنی بتترو ئۆچن ،شول ھەتلی عۆمر کیرەك بولا. عۆمر ئیرك قویماعانعا، شەکرتلەرنڭ کوبرەکی بتترمیچی یارتی بولدان موللا ،بولب چعا تۆرالار ئیدی.

مەدرەسەدە ئوقۇتۇ ئۇسۇلى، كىتاب ئۇسۇلى ئىدى. بىر-بىر كىتابنى 2-3 يىل ئوقىيلار، ماحسوس بىر عيلم ئۈچۈن يازلعان كىتابدان بۆتۈنلەي باشقا بولعان ئىككىنچى بىر عيلمنى ئوقۇلاردا بولا ئىدى. مۆندەي ئاقىلعا سىماعان، بىلك قىزىق ھەللەرنى توبەندە ئاڭلارسىز.

مەدرەسەدە ئوقۇتۇلرگە تىيىشلى عيلملەر: عەرەب عارفى-نەھوى، مانتىق، كەلام (Богословие)، ئۇسۇل، ھيكمەتنى قەديمە؛ ئوقۇلا تۇرعان كىتابلار: تەسرىف، عەواميل، ئەنەموزەج، ئىساعوجى-شەمسىيە، عەقائىد، تەوزيھ، ھيكمەتلعەين، موللا جەلال. مەدرەسەگە كىلگەن شەكرت-يەش بالا موللا بالاسى بولسا مۆدەررىس ئاتاسىدان سورامىيچى ئوق تورى تەسرىفقا تۈشۈرە، عەوام بالاسى بولسا، ئۆزاقمى ئوقىيالاعن ئاتاسىدان سورى، ئۆزاق ئوقۇ نىيەتى بولعاندا شولاي ئوق تەسرىفقا تۈشۈرە: ئەز واقت ئوقۇ نىيەتىندە گىلەرنى ئىسلام شەريعەتىنىڭ باشلانعۇچى بولعان «تۇحفە»، «مۆختاسار» كىبك كىتابلاردا بىر نىچە يىل ئەووارە ئىتكەچ، موللا ياساب چعارا ئىدى.

«تەسرىف» فارسى تىلى بىلەن يازلعان كىتاب بولعانعا، عەرەب تىلىنىڭ Этимология سىن فارسى كىتابى ئاشا ئوقۇتعانعا، تەسرىفقا تۈشۈچىلەر بۇ كىتابنى چعا ئالمىيچى ئابلىكراب بتەلەر، 2-3 يىل ئوقىيلار، شولايدا عەرەب تىلىنىڭ Этимология سىندەن ئۇلاشسىز ياكى بىلك ئەز ئۆلشلى بولىپ چعالار. تەسرىفدان سوڭ عەواميل، عەواميلدەن سوڭ ئەنەموزەج ئوقۇلىب (بۇلارنى عەرەب تىلىنىڭ Синтаксис ئى)، بۇ كىتابلار بتكەندە شەكرتكە مىيىق چعا، سالدانقا قارالعا واقت جىتە ئىدى. بلەمىز عۆمر كۆتمى ئول، شولاي ئىتب شەكرتلەرنىڭ باياتعى يە سالدادان قالۇ بلەن، يە سالدادان قايتقاچ ئاتاسىنىڭ يانىدا يە ئىككىنچى

مەھەللەگە موللا ،بولاپ چىقا ئىدى.

شەرىئەت ئىلمىدەن بۇلارنىڭ بىلمەرى ئەمۇھتاسارچانلار، ھەتتى دە بولماغانىدا، ،بۇنداق موللالار ئالاردان ناچار، ئالارداندا تۆۋەن بولمانلارى ھەلدە، خالق ئاڭلاماغان تەسرىبى، فارسى سوزلەرنى ،بىش ئۆچقىندىرىب تىكنى ،سورت موللالاردان ئۆزلەرنى يوقارى تۇتالار، خالققادا شولاي ئاڭلاتالار ئىدى.

،بۇ تىپ موللالار تاتارلار ئىچىدە قارىلار ھەم قايسى بىر يەشلەر ئاراسىدا بىتەسى توگىل، ھەزىردە بار ئەلى. شولار سوزىنە ئىيەرىب ھەزرگى تاتار خالقى نەرسە دايىدا كورسىن! مىنىم قاراشىمدا بۇلارغا بەيە بار، ،ئۇل بەيەنى ئالغانلىقى ئىيەلەشلەرن سۈيلەگەچ بارىنا بىر ،بولى ئەيترگە ،بولۇر.

نەھونىدا بىترىب، سالدانىدان داقالب ماندىق ئۆيرەنوچىلەر «ئىساغوچى» غانۇشكەچ، كىتابنىڭ ئۆزىنە كرگەنچى، مۇقەددىمەسىندە يازىلغان 5–10 جۇملەنى ئىيكنشەر ،يىل ئوقى، «ئەلواجىبى وجودنەۋ» دىگەن ئىنگ باشداغى بر جۇملەنى بر ،يىل ئوقىتالارن بلەم. بۈز بىنالەك ،بو كىچكىنە كىتابنى چىقانچى نىچە يىللار كىرەك ،بولوون شوندان ئاڭلارسىز.

،يىل ،بويى ئوقىسالاردا، ئوقىتان نەرسەلەرى مانتىق بولسا، نى ئەينىلەك ئىدى، مۇقەددىمەدە يازىلغان جۇملەلەر مانتىق توگىل، بەلكى كەلام (Богословие) بەھەسلەرى. دىمەك، شەكرتلەر نەرسە ئوقىتالارندا بىلمىچە نىچە يىللار ئەۋرە بولالار. ئىارا – سارا يە ئاتاسى ئۇلب، يە كورشى ئاولدا ياھشىراق مەھەللە ،بوش قالغانىدا، ئىساغوچى بىترگەچ، ياكى بىترگەنچەئۇك يەنە موللا ،بولب چىقا تورالار ئىدى.

ئىساغوجىدان ،سۇڭ شەمسىيە، شەمسىيەدەن ،سۇڭ ئەقائىد كەتۇشەلەر. ھالى كەلام ئىلمىدەن تۈرغان ئەقائىد بىترىب،

ياكى بىنرمەگەن حەلدە موللا بولب چەوچىلارنى ئايدرم
بەيەلەربز، عەقائىدقا قەدەر موللا بولب چەوچىلارنىڭ بەيەسىن
بيرب كيتەرگە كيرەك:

مانتيق حان بولعان ئالفىدان بو حالق ئۆزگەرىشىرغا، تالاشىرغا ياحشى ئوق ئۇستارغان، ئۆزلەرن يوعارى نۆتلار، نە جەمەعەتچىلكدەن وە نە مەعيشەت عيلمندەن برگنە نەرسەدە يوق. بۇلار تاتار ئىچىدە حەزردەدە بايتاق بار، مين بۇلار بلەن بايتاق ئەووارا بولدم. بۇلار ئۆز مەنفەعەتلەرندەن باشقا هيچ نەر-سەنى تانىمىيلار، يە باى مەحەللەگە تورى كيلپ، يە باى قزى ئالب تۇرمىشن رەتلەگەن، يەيۇرت-جير ياحشى ئىشلەنگەن، ئومارنا قۇرتنى كبك قايدا بارسادا، نيشلەمەدە شوندا ئەبير تاشودان باشقانى بلمى، بلرگىدە ئاەمى. ئەگەردە ئۆزلەرنە زارار كيلمەسە نيگە بۇتن دۇنيانى ئوت ئالمى، ئىسنىدە يوق، شونىڭ ئۈچۈن بۇلارعا ساقىنا «Идиот» لار ديەرگە كېرەك. بۇلارنىڭ بەيەسى شولسوز بلەن تولى حەلدە بيرلە...

عەقائىد ئوقىعان موللالار. بۇلار ئيسكى مەدرەسەنىڭ حەلفەرەكلارى، ماقاللى شەكرتلەر.

مۇسلمانلار ئاراسندا ئورتا عاسرلاردا كەلام ديگەن بر عيلم شائع بولعان. بو عيلم تۆبندە ئيسلامنىڭ عەقيدە-لەرن - ئيمان ئينەرگە تيەيشلى نەرسەلەرن شەريعەت دەليللەرى - قۇرئان، حەديس بلەن ئيسبات ئيتودەن باشلانسادا، زامانندا عى دەهريلەر ئيسلام عەقيدە-لەرنە ئاقل بلەن بەحس قلا باشلاعاچ، ئيسلام عەقيدەلەرن ئاقل بلەن ياقلاوعا ئەوترلگەن. شول عيلمدەن نەسەفى عەقائيدى، ديگەن كيتاب بار. ئيسكى مەدرەسەلەردە شول كيتاب ئوقتلا ئيدى. بو كيتاب مۇندان 6-7 بەلكى 9 يۈز

يللار ئۆلۈك بولغان دەھرىلەرگە جاۋاب بېرە، ئىسلامنىڭ ئەقيدەلەرن ،شول زاماندائى ئاقل بىلەن ئىسپات ئيتە. ،شول ھەتلى عاسرلاردان بېرلى تابىعەت ئىلىم تۇرماعان، ئادەم بالاسىن تابىعى سورەتدە ئوستىرگەن ئاقتان كيگەينكەن، زېھنىن ئۆنكرلەگەن بيلگىلى، ،ئۇل كيتابدا ھەم شەرحلەرىندە يازلەن دەليلەرگە ھەزرگى زامان بالاسى قەنەعەتلەنمى، بەس عەقائىد ئوقىعان شەكرتلەر نيشى؟ ئاندا بيك ،زور فەلسەفى مەسئەلەلەر قوزعەلا، لەكىن بىرسىنىڭدە ئۆچىنىا چىقمى، «ئوقىسىڭ عەقائىد، قالۇرسىڭ ئاقايىب» ديب بىردە يوققا ئەيتمەگەنلەر. بەس مۇندان نيمدى نەتيجە كىيلب چىعا. بيلگىنلى ئيندى «عەقائىد ئوقىعاچ ئاقايىب قالعان» ئاھماق موللا كيلب چىعا. واقيعەدە موللا ،بولب چىقىاچ، 80 ،يل عۆمر ئيتسەلەردە ،ئۇل عيالەرنى بر نەرسەگە يارامىعانن ئۆزلەرنى ئوللا سبزەلەر ھەم ئەللە ،يدە بر شەريكلەرنى بلەن كورشكەندە، كيچ ،ئوتەرب، ز شولارنى ئوقىعان كشى بيت ديب ئيسكە تۈشمەسدەن باشقا چىدان ،ئو عيالەر بر نەرسەگەدە يارامى ئيدى.

ھيكمەتلەرەن بىنەر - بتەس ئيلك سۆگەنى كتاب يەنە دن موللا جەلال عا تۈشەلەر. ،بو ،ئويىن نوكل، Богословие ،مۇنى ئوقب چىققان كشى «ھەتمى كۆنب» قلعان بولا، يەعنى ،بو كشىگە ئيمدى ناعن ئوقرعا كيتابدا قالمى، دۇنيادائى بارلىق عيلمنى بىترگەن بولا.

ئيسكى موللالار ئاراسىدا ،بو كيتابنى بىتىرب چىعوچىلار كوب نوگل، ھەزرگى زاماندا، شولاي دا، ئاندى موللالار بار ئەلى. مۇندىلارنى يە شەھەردەن، يە مەدرەسەلى ئاوللاردان تابارعە بولا. چۈنكى ،مۇندى موللالار ئۆزلەرىندەن عالىم كشى كورمەگەنگە، ئۆزلەرىنىڭ ،بولووىغنا، تاتارعا ئيتكەن زارلارى

عنا چىقمەگەن، ئوزلەرى ئوقىلى شەكرتلەر، موللالار ئەزرلەرگە ماناشب مەدرەسە ئاچالار ئاچقانلار. ئاوللاردا، شەھەرلەردە بولغان ئىسكى مەدرەسەلەر شولار جۇملەسى.

بۇندى موللالار ئەلكلەردە كوب توگل ئىدى، ھەزردەدە سيرەك، موللالارنىڭ ئىلكى كوب ئوقىشى بىلەنلەر. ئۇلارى عەرەب كيتابىن ئوقىب ئوزلەرىدەن بىر نى سوزيلى ئالمىلار. سوتن ئىشەرى تەرجمە بىلەن بۇندى موللالارنىڭ شەرلكلەرى تەر-جمەلى كيتاب بىلەن توغلى بولا ئىنكەنلەگى 30 عنا يلغا كوز سالساق بۇلارغا قەرەنجە دۇغالارلنا حەقلى تەرجمە ئيتب بيروچىلەر شەيخلىسلام ھەم شيھاب موللا بولدى بۇلار تەرجمە ئيتدى، قاراندا كەريمقلەر باسدىرب ساتب ميليون ئاقچا جيدىلار.

جەديد ئوقىغان موللالار.

ببوبى، مۆھەممەدىيە، عالىيە، عۇسمانىيە ھەم شولارغا ئىبيەرە ئاچىلغان ئول مەدرەسەلەرى ناباراغا باشقا تيپ موللالار بيردىلەر.

بو مەدرەسەلەر باشدا اراق گل موللاغنا ئەزرلەسەلەردە، سوگغا نابا مەعەللىم ئەزلەو يەنەلىشن توتدىلار. مۆعەللىمەلە-رنىڭدە كوبرەگى ھە للا مۆعەللىم بولا كيلدى. شونىڭ ئوچون بو تيپ موللالار نورندا ئىكرم توقتالارغا كيرەك بايدق.

جەديد مەدرەسەلەرنىڭ پراگراممالارى، ئوز ئارالاردا توزلى بولوغا قاراماسدان، توندە بركە قاينب قالا ئيدى. ئيسكى مەدرەسەدەگى عيلملە بۇلا دادا، باشدراق، بۇتمەلەرى بلەن ئوتىلە. ئىسلاميەك داى بۇلاردا ئارو تەگل بارى بول عيلملەر كيتاب يوسولى بىلەن دالميچا، عيلم ئوسولى بىلەن ھەم بر قەدەر تەرتيبلى ئوقىتىلار ئيدى.

سیستیم یاعندان مەدرەسەرۆشدیە، ئیعدادیە، عالیەئیسەلەرئنە بولنب، مەدرەسەنڭ 12 یلدا بتئررگە چامالانا ئیدی. بو سیستیم بایا سانالعان ،زور مەدرەسەلەردە ئیدی، یوق ئیسە رەتلەب جەدید ،بولب جیتمەگەن بیك كوب مەدرەسەلەر، ئوزلەرنڭ ئلەگەن سیستیملاردا جەدید موللالار ئەزرلی بیردئلەر. بولارنڭ تورندا ئەزگنە توقتالمی ،بولمی، چۆنكی ھەزرگی جەدید موللالارنڭ كوبرەگی ،شول سۆگەنی مەدرەسەلەردە ئوقئعان ھانی. نگی زورئراق مەدرەسە تەربیەسنی كورگەنلەر، دۆرس، ھەزردەدە موللالار ئاراسندا بار بولسادا، كوبرەگی موللا توگل، بولارنی ئاینرم ئالوبز.

كوربك واق جەدید مەدرەسە شەكرتلەرن:

بولاردا قول قویا بلرلك ئورسچا، لۆعەت یاعنی بیك سای بولسادا عەرەب سارفی، نەحوی، برئازتەرتیب بلەن بیرلگەن ئەلئگی ئسحالاستیكی ئۆسئنئەئەزگمە حیساب، ئەزگنە جەعرافیە، ئەمما بارندان دا بیگئرەك مۆكەممەل تەجوید.

بولار تاتار ئچندە ھەزرگی كۆندە یەش موللالار ئاراسندا ئیلك كرب ،ئورنئی توتالار. ئیسكی موللالاردان ئایئرمسز، بر ئاز زیھن، ئاڭ یاقلارنڭ كیگئرەك بولعانلارعا ھەزر روحانی ئازق بوق. یە ئیسكی ،ەیسر مەجەللەلەرنڭ «ئەلمەنار»، «ئەلمۆئبەر» كبك ئەرسەلەر ئوقب یوواتالار، یە ئیسلامعا ئوزلەرنڭ یاماب قویعان ئەللە نیندی عالیكلەرنی ئویلاب، شولارنی ئوز ئارا سۆیلەشب واقت ئوزدئرالار.

بولار مەسەلەن: چیستای، بەركەتە، مەلەكەس وەشولارعا ئوشاشلی مەدرەسە شەكرتلەری.

كیلەبز ،زور، مۆكەممەل جەدید مەدرەسەلەرندەن چققانلارعا. ،بوبی مۆحەممەدیە، حۆسەینیەدە سۆگەنی زاماندا

ئوقىعانلار موللا بولمى ئىدىلەر، نى ئۆچن موللا بولماولارنا
توقتالوبز ئەلى، ئىلىگەرەك زاماندا ئوقب موللا بولعانلارن،
موللا بولب قالعانلارنئىليق. ئىلگەرەك زاماندا، ئاذاب ئەيتـ
سەك 1905 نچى يلعا حەتلى بو مەدرەسەلەرنڭ تەربيەلەرى
باياعى واق مەدرەسەلەرنڭكدەن ئارتق توگل ئىدى. تورك
مەكتەبلەرى سيستيمەسنچا ئىعدادىيە، عالىيە ديب ئاتالعان
قيسملەر بولسادا، بولار تيك ئيسمگنە، واقيعدە ئويرەتلگەن
عيلملەر شول ئوق ئىسحالاستيكى، ئيسلام تاريحى، تەجويد،
ئەزگنە حيساب . . .

7 - 1905 گە حەتلى چققان شەكرتلەر بارىسىدا موللا
بولدى، ئيسكىلەردەن بولارنڭ ئايرماسى، موللا بولب چەو
بلەن مەكتەبئاچو، مەحەللە بالالارن جەديد بلەن ئوقتا باشلاو
ئيدى. تاتار ئچندە جەديدلك، قەديملك كورەشى شولار بلەن
جەيلدى، رەحيمسز كورەشر، رەحيمسز ياماللاشر بولدىلار.
كوچلەرەك تاتار بورژوواسى جەديدلەرياعندا بولعانعا، جەديدـ
لەر هەر ئورندا جيڭە باردىلار.

سەياسى ياقدان بولارنڭ ئيك زوردوشمانلارى مۆستەشـ
ريق ميسسيانيرلار بولا ئيدى. ئوزلەرى بيك تەقوا يولماـ
سالاردا، ئيسلامعا سوقر مەحەببەت بلەن، باشقا مەدرەسە شەـ
كرتلەرنەقاراعاندا ئيمانلراق بولب چعالار ئيدى. حەزرگى
كوندە بولارنڭ هەنوز موللا بولب قالعانلارى 50 - 60 يەشـ
لەگى جەديد موللالار.

ئيندى بو موكەممەل مەدرەسەلەردەن 7 - 1905 دەن
ئانقلاب 17 - 1914 يللارعا حەتلى چققان شەكرتلەر حەلقنە
كيلسەك، موللالاردا بايتاق بار، ئوقتوچلاردا كوب، شولاى ئوق
تاتارنڭ زيالى ساناالعانلارى ئاراسندادا بولارنى تاب بولا.

بز موللالارغا، ھەزرگى زاماندا موللا بولوب تۇرۇۋچىلارغا
توقتالابز.

تەربىيەۋىلارى: بۇ مەدرەسەلەر بىر دەۋرشە كۈرەشلەر ھەرەكەتنى
ئارقاسىدا، ئىككىچىلەن زاماندا، شۇنى تىلەگەنگە 1905 نچى
يىلدان سوڭ ھەر يىلنى بىر قەدەر ئىسلاھ ئېتىلە كېلدىلەر.
تۈبەن دىنى ئىسلاھ ئېتىلگەن ساين بوعارى باي قىسقارتىلا
باردى. يەعنى ئىبتىدائىيە قىسمى كامىللەشسە، عالىيە بوعالدى،
شولاي ئىتىب رەسمىي ئونىۋېرسىتېتكە ھەتلى، بۇ مەدرەسەلەرنىڭ كوبىسى
رۈشدىيە قىسمى بىلەن گىنە قالدىلار.

ئەلبەتتە نىچۈك بولسىن، ئانىسىن تارىخچىلار تېكشىرور، بز
موللالارغا كېلىك. بىلگىنىڭ شول زاماندا چىققان موللا يە
كامىللەشمەگەن ئىبتىدائى بىتىرگەن، يە كامىللەشكەن رۈشدى
بىتىرگەن كىشى بولا ئىدى. دىن عالىملەرى بارىسىندا باشلانـ
غىچ، شەرىعەت باغى بىلگەن ساي، ئەمما مىللەتچىلىك فىكرى،
مىللى تارىخلار كىرەگەندە ئارتىق. شۇنىڭ ئۈچۈن ھەر بىر
موللا مىللەتنى ئۈچۈن ياناه، شول يولدا ئىشلى ئالغان ھەتلى
ئىشلى ئىدى. تاتارلارنىڭ ئىشلەگەن بولولارى بىلگەنلى، مۇندائانى
سانىاب ئوتەمىز، شول ئوق مەكتەب، شول ئوق جەدىد تاراتو
ياكى ئەدەبىيات بىلەن شۇعۇللانو. ئەمما سوڭغا تابا، ئوكتەبردەن
سوڭ بولاردا ئىسكىلىك باعىنا، باشدان سۆيلەب ئوزغان دىنى
تەشكىلات ئىشلەرىنە كرىشدىلەر.

ھەزر مىنە ئىلك سوڭغى زاماندا عى ھاللەرىنە قاراساق،
بولار بىلەن ئىسكى مەدرەسە موللالارى ئاراسىندا ئايرىما
يوق. جەدىدلىك، مەدەنىيەت دۇشمانلارى كوپدەن بىندى،
بىرلەشكەلەر بىرگە قوشالدى. مەيدانىدا موزىك دىنى، موزىك
دىنچىلىكى قالدى. دىمەك، بۇخارى موللالار بىلەن تۈركچى،
ئىسلامچى جەدىدلەر ئاراسىدا ئايرما قالمادى.

حالق ئالا پاھلدان بولارنى قووب ئوتتى. ئالار تاراتقان «عبلم مەعرىفەت»كە. نەۋدا مىزلمى باشلادى. عادەتتەگى داموللاردا كيلمەس بولدى. عۇشر بەردى، مىنر يارىنلاش قالدى، قۇربانلار كوبەيگەن ئەزەيگەن ئيدى، دۇنيا ياقلارى قىسلدى. موللالارنىڭ ئيسكەنەرىدە، ياتالارىدا ئەۋسوفلارى ئورنىنا قالدى.

موندا قەدەر سۆيلەنگەن سوزلەردەن ھەزرگى موللالار-نىڭ كەلكەلەرن ئاچدىق، ئالارنىڭ ئيشلەرى نورىنى توقتالدى، ئەللە نيچىك شىكلى قالغان بىر ئورنى، يەعنى مۇكەممەل مەدرەسەلەردەن سۆكمى ئيپ جەدىد موللالار چىققان كيبىك، بىك كوپ ئوقۇتۇچى، زىيالىلاردا چىقدى دىيك. شولاي عنا قالسا بىر سوز ئەقلغا كيلەدى، ماننىڭچەدا يالغان دەعوا بولا: شوندى، بىر نەرسەگە يارامسز موللا بيرگەن مەدرەسەلەر، نيچىك زىيالىلارنى بەرسىن.

ئۇچ سوز بىلەن بو مەسئەلە ئاچىلا:

موللاققا كيتونى نابەعەتلەرى بىلەن سۆيمى تۇرمان يەنە-لەر، ئەللىكى مەدرەسەنى بىترگەچ قايدا بىر عا ئاستراب قالدىلار. تورمشقا چىقار ئوچىن نەھەسسس يوق. ئوقۇتۇچى بولب عۆمر ئيتەرلىكدە ئوكنەبرگە قەدەر بولغان شارائيتدا كيلەچەگى كورنمى عيلم ديگەن نەرسە باشلانغان عما، بەس يە ئالاي، يە بۆلاي جاين تايب روس مەكتەبلەرىنە كىرگە ئۆمتلدىلار. قايسى برلەرى Двухклассный ديب ئاتالغان شەھەر مەكتەبلەرنە ئاتگب شەمدان بەعزى تاپا كيتەرلەدى، قايسى برلەرى ئانستت زربلوستنعا ئەزرد ندى قايسىلارى ريالنيعا. تەلەنبىك بولسن، عالى مەكتەبلەرگە تورمەلەرگە ترشدىلار. نەتيجەدە دوكتر، ئادۋكات كيبىك زاتلاردا كورنە-گەلى باشلادى.

بر ئیشلەری ماتبوعات، ئەدەبیات دونیاسنا کردی، بر ئیشلەری
نەشریات بلەن شوغللەندی. بر ئیشلەری بارسن دا بر ،یولی
ئشلەب بر نی دە چعارا ئالماعاچ، ئیسمکلك، ئالکاگول دونیا-
سنا ئالدی. بر ئیشلەری، بیگنرەك سوگعنلاری ئچندەن،
نیکالابعا تاینی ئاگیفت ،بولب حزمات ئیندی. نی گنە بولما-
سن، ،ئول مەدرەسەلەر ئوزلەرندەن گنە ئشکەیاراقلی بر ئادەم-
دە بیرە ئالمادلار. بولعان قەدەرلەری دە مەدرەسە تەئسیری
توگل، ئوز قابیلیەتی، ترشلعی بلەن بولعانلار تابلر...

موللالارنك ئشلەری.

هەزرگی زاماندا موللالار فایدالمی، زارارلمی،
ئەللە برسی دە توگلمی؟

قایسی موللالار ئوزلەری: مینم نیندی زارارم ،بولسن،
مین بر نەرسەگە دە قاتشەیم بیت، یەسە ئیسە بزنی سەویت
زرەگە قسا، بز دین ئوچن جافا چیگەبز، دیب سویلەنەلەر.
دینلی بولعانلق ئوچن دە، دیننی ساقلاوچی، یەقلاوچی بولعانلق
ئوچن دە هەزرگە قەدەر قسلمادق، قایدا ،ئول قسلو، دیننی
یاقلاب دیسپوت یاساوچیلار، حەتتا ،شونی کەسب ئیتکەن
کشیلەر بار. بولارعا زاکون ئیرك قویا، زاکون بلەن یورگچ
رادوتنیکلاردا قارشی کیلمیلەر.

تاتار موللالاری تاتارلق ئچندە نەرسەنی گنە ساقلیلار ،سوك؟

– هەر بر ئیسکیلکنی، هەر بر ناچار عادەتلەرنی، بیگە-
رەك دە ئوکتەبرگە قارشی بولعان هەر بر ،ئوی، فیکر ئاعشلارن
دلار ساقلیلار، ساقلیلارعنا توگل، ،بوئشلەر موللالار تارافندان
مەچت ئاشادا، ئاش مەجلسلەرندە، هوسوسی سویلەشولەردە

ئوتەلب تۇرا،ھەزرگنى زاماندامى ئاش مەجلسلەرى، كچكنە-
رەك بر ،جيبن سيفاتندا بولا. ئلك زاماندا حالق باشن ئييب
تيك ئوترعان، سۆيلەسە موللاعنا سۆيلەگەن. ئاندا سۆيلەگەن
سوزلەرنك كوبنسى سەويت ۋلاسن ،ئۇرشو، سوگودەن عيبارەت
بولا. ھەزر بيت حالقنك ئيعتيبارن نارترلق بولعان باگاراق
ئش، سوزلەر كۈن ساين چەتۇرا، ئاشلاردا، بيلگنلى، ،شوندى
حەلنك برسنە توقتالميچى قالنمى. سۆكومەتنى يارانماوچى،
تەنقيد ئيتوچى حالق ئاوللاردا كولاكلار، بايئراقلار، ئاش
مەجلسن شولارعناياسىدا موللانك ،تۇرمشى ،شوندى قاتلاو
حالق بلەنبولعاندا، ،ئول ئالارنك ھەر سوزن قووەتلى، تاعىندا
ماتورتراق كورنو ئۈچن ئايەت ھەديسدە قستنرب قويا.
بۇلاردان نەرسە كيلب چعا؟

— سەويتلەر سۆكومەتننك نلەكلەرن ئاگلار، ئاگلاماس،
ياكى ئاگلارعا ياقنلاشقان، بر ئيشنى ئورنا ھەللى كرەستييەن-
لەرگە سۆكومەتنى وە ئانك نلەكلەرن ،بۇزب ناچار كورسەتو
بولا. چۈنكى ،ئول ئاشلاردا ئورنا ھەلللەردە، يارلنلاردائازمى،
كوبمى چاقنرلعان بولالار. مسكنلەرگە ،ئون ،بل ،بوي-ى
كرتلگەن ئاگلار قاقشى باشلى، بردەگنە يارامى ،ئول ياققا
زيەن جيبەرو، ساقلانرعا كيرەك ئيكەن ... «كۆركەن» بلەن
ئەيتلدى بيت ديب ئويلىلار. سوز ئۇزايودان قورقماساق مۇنارعا
ئەللە نيقەدەر ميساللار كيتنرب ،بوار ئيدى. منە برسى:-كو-
لاك، باى سوزگە كرتشە: حالقنى، مەسەللەرنى تارقاترعا
ئويليلار ئامنرنسى. يوعارى ئۈچدا كاحوزعا يازعانلار، دى.
بزنك ئاولنى دورتكە، بيشكە بولەلەر ئيمش مۇندان نەرسە
چعار ئيتندى، ھەزرەت؟

ئیکنچیسی: مەچت کورەسلك مسکن ئوزی یالغیزی ،ئوتیرب قالابولا. ئامرزامان ئیندی، مەچتلەر ،بوش قالر دیگەن . . .
،شول مەسئەلەنی ئاش ئاجتری‌نا حەتلی‌ئەوەلەب، سەوبتلەر حالقنی بولتیرە، دیننی‌بتیرە، بولار دەججال گرومی. . . دیگەن نەتیجەگە کیلەلەر.
ئە، واقیعدە ،ئول بای کالحوز مەسئەلەسن بیك یاحشی ئاڭلی، ئەگەردە ئەزن چعارسالار، بوگن سیکیرب چعارغا تورا، ئانارغا موللاكدا، ئاللاكدا کیرەكمی. بوغاری ئوچقا بارب کالحوزغا یازلارغا تلەسەدە، ئانی یازماغان بولالار، موندا ،ئول ،لمەمشکە ھالتنب. یارلی، ئورتا حەللی کرەستیەنلەرگە موللادان ئاگیتانسییە یاسانا. ،موندی میساللار بیك کوب.

تاتار ئچندە ئیشانلار.

ئیشان ـ تەسەووففی باشاق دیگەن سوز. مورید بولغان کشی عومری بویینا ئانڭ کیمەوزامی ئامتندا دوامتا. نادان حالق ئیشانغا ،شول حەتلی بیرلب کینە، حەتتا ئاللاسی، پەیـ غەمبەریدە ئارتدا راق قالب تورا. ئیشان بر ،یومش قوشسا، مورید ،شول یولدا ئولەرگە تییش.
مین کوب ئیشانلارنی بلەم. ئارینبورغ یانندا‌غی برسی جەین، قشن ئشچی، قارا ئشچی‌سیفاتندا بر نیچە مورید ئاستری ئیدی. موریدلەر مەدرەسەدە تورالار، ھەر کون حەزرەتکە بارب ئشلیلەر، ئوزلەری جیدی کشی، جیدیسیندە ئیشان بولرغا ئەزرلەنوچیلەر، تورلیسی تورلی‌یاقدان. ئیش تلققا ئەزرلەنوچیـ لەردە ئیشانغا حزمەت دیگەن بر شارت یاتا، بولار ،شونی ئوتەوچیلەرئیدی. ئیشاننڭ ترلك ـ تواری بایتاق، جەی بولسا شولارنی کوتەلەر، قش بولسا، ئاتلارن ئەرچب، ئازق سالالار، بوتن قر ئشی ـ ئوراق، کولتە کرتو، سوغو ـ بولار ئوسـ تندە، تاگدان ئتلك ،تورب، ئیشك ئالدلارن سبیرب، باسقچـ

لارن ئاپپاق ،بووب، ئبرنه ناماز‌غا مەچتكه چققاندا ئيشاننى
قول باملاب قارشى ئالالار، بر گەلەب ناماز‌غا كرەلەر ئيدى.
ئيشاننڭ ئوستنده،تورى قار ارعاباترلق ئيته ئالميلار، ئيشان ئنلەشـ
كەنده بۆگنلەلەر، سعنلالار، گويه جير تيشنگننه كرردەى
حەللە ئۆيالب قالالار ئيدى. ئيشان ئوزى قارساقتا، قالن،
قپ-قزل چرايلى،برسنده‌ن برسى يەش ئيكى حاننى بار، مەر
كۆننى غۇسل بلەن بيلياسن ئالماشب ئبرته ناماز‌غا چما ئيدى.
«بو دۇنيا كافيره جەننەت، ئولبدر مۇئمينه زيندان» ديب
مۆكايب يۆروچى ئەلنگى مۆريدلەر، دۆرس مۆكايالار، ئول
سوزنى ناتيق ئيتكەنده ئيشان-كافير ،بولب چعا.
،بو كشنلەرنڭ تۆرلۆسى تۆرلۆچه واقت حزمەت ئيتكەن،
قايسى 3، قايسى 4، قايسى ئەلى برنچى ،يل‌غنا حزمەت ئيته
ئيدى. ،شول‌مەتلى حزمەت قارشسنا ئيشان بولارغا بر نەرسەده
بيرمى‌گنه نوگل، حەتتا ئاشاتمى‌دا، تگى چنلەنگەن حالق
ئازققى ئۆبلەرنده‌ن كيترتەلەر، بيك‌براقلارى ئاتچاكيترنه‌ئيدى.
ئيشانلق-تەسەووف بزنڭ‌تاتار ئچننه بۆمار ياعندان كردى.
ئيسلاميەنده روحانييەت بارمى، يوقمى مەسئەلەسى مانبوعاندا
بر ئاز يازلدى ديگەن ئيدم، ،بو مەسئەله «ئيسلاميەنده
تەسەووف - ئيشانلق بارمى» ديگەن سوزنڭ ئوزى. بۆمارى
تەسەووفنڭ چيكى دۇنيانى تاشلاوغا قايتب قالا. توب ياعندان
حۆدايغا مەحەببەت كنه قالب، ،يۆرنڭ، جيرڭده، ئازنعڭدا بۆتن
نەرسەڭده حۆداى ئوچن ،بولب قالرغا تييش،،بوسى «فەنافيللاه»
مەرتەبەسى. وەيسلقەرەنى ديگەن تۆركمەننى، قۆترغان حايوان
كبك‌قاكەترب يۆرولەرن، دۇنيانڭ بر نەرسەسنه ئەھەمييەت
بيرمەگەنى،بو قشق ،سو، بر نيچه ئارپا بلەن كۆن ئوزدرولارن
ئوزلەرى‌ماقتيلار.

مین ئیشانلقنی ئیکتیگه ئاینرام: قارا ئیشانلق. ئاق ئیشانلق. برده بولغانی قارا ئیشانلق. ،مونی تەعریف ئینەرگەدە حاجەت یوق، ،بو-تورلی ،ئوم بلەن حالقنی ئالداو، حالقنك مالندان فایدالانب ئوزك رەحەت كون كورودەن عیبارەت. تاتار ئچندەگی نیندی گنه بر ئیشاننی ئالما، بر دایار-پامیشچیك حەتلی ،یورت-جیر توزنگەن. یاهشی ئاتلار، یاحشی ئسبئرویلار، هەرتورلی قیممەتلی كیملەر، ماحق، بقەك، ئالتنغا كومتلب عۇمر ئیتكەنلەر. تاتار ئچندەگی ،بو ئیشانلار یە ،شول تلەكلەری باشلانغان هەلدە، یە تولغان هەلدە ئوكتەبرگە كیلب كردللەر.

قاراعز، تاتاردا ئیشانی بولماغان بر یاق بارمی؟ یوق: میشەرئچی، باشقورت ئچی، قازان تاتاری ئچی، ئەلبەتتە ئیشانلی، هەتتا ئیشانلار كوب بولغانلقدان كانكورینت ،بولب ئزەلشب یاتقان ئورنلاردا كوب. تاتار حالقی ئیسكی پانشالقنك قارا سەیاسەتلەری بلەن قابلانب، بیكلەنب یاتقان، ئچندە نه ئیجتیماعی جیللەر، وەنەدممەدەنی دیزینفیكسیەلەر بردە بولماغانغا، ،بو «میكروبلار» تورغان ساین ئوسە، زورایا، ئورچی بیرگەنلەر.

ئیشانلارنك كیترگەن زارارلاری.

ئیسكی موللالار، ئیسكی مەدرەسەلەر تورندا سوبلەب ئوتلك. ،بو مەدرەسەلەرنك كوبرەك یاعی ئیشانلار قولندا بولا ئیدی، دیەك، ئیسكی مەدرەسەلەر ئاشا تاتارغا كیترگەن زارارلارن یاكادان ماتامیبز. باری ،شونی عنا ئوتەرگە كیرەك، ئوزلەرندە ئوقتغان شەكرتلەرنی بارندا موللالققا ئورنلاشدرو ئالدا قوتلەنغا، ئیشانلار، تاتار ئچندە مەچت

کوبەیتودە باش سەبەب بولدىلار. مەچت سالودا کوب سەوابلار کورسەتب، تاتارنی تەمام ئاقلدان یازدردىلار. مەچت سالمان، سالوعا بولشقان تاتار، ئوزن ئەللە نیچە مەرتەبە حەج قلوچیلاردان ئارتق تانی، ئوزلنە جۆماه ئیشکلەری ئاچق بولوعا ئشانا ئیدی.

بو ئاقلسز قوتقی نەتیجەسندە، کورە ئورع ئسزدر، تاتار مەچت بلەن قابلاندی. مەچتی بولماعان ئاول یوق، 2 – 3، حەتتا 4 – 5 مەچتلی ئاوللار تولب یاتا. چیستای کانتوننددا بولعان کیزلەو ئیشانلاری، ئارتق بارلی بولمان ئاوللارعا تاعن بر مەچت سالر ئوچن ئوزلەری ئاقچا بیرەلەر ئیدی. بیلگلی بورچقا بر – ئیکی یلدان تولەرگە، ئیشان ئاقچاسی بولعانعا، ئول بورچ تولەنمی قالمی، کچکننەسی، زوردسی ئول بورچنی تولەرگە یعنلا – تورا ترشالار ئیدی.

مەچت کوبلك، موللا کوبلکنك زارارن حەزر ئارتقەن بلەن تانیلار. لەکین بو حاقدا کمنی سوگەرگە ئیکەنن گنە هامان تۆشندە ئالمیلار.

مین مۆحتەسیب بولب تورعان کشی بولعانعا، مەحەللەلەرنك حەلن بیك یاخشی بلەم، 20–30 یورتلی مەحەللەلەر رەتلەن، 50–60 یورتلی بولسا، ئورناچا یاخشی مەحەللە بولا. ئەمما 100–150 یورتلی مەحەللەلەر بیك سیرەك.

تاتارعا حەزر، ئاقللی بولسا، حەزردەن سەبەبن کورب مەچتلەرنی ئاسراب ماتاشماسقا، تۆتارعادا مەکتەب – علم یورتی یاسارعا... بو حاقدا میندە پراکتیچسکی کیکەشلەر، ئیدالی میکرلەر بایتاق بار، بارن دا یازارعا یورنی توگل.

حۆکومەتلەن زارلانو یورنسز، حۆکومەت دوگنور بوینچا بوتن مەچتلەرنی تاتارعا بیرگەن، تلەسەڭ ئالتنلاب بتر، یعەك بلەن زیننەتلە، تلەسەڭ ئاوتلك بلەن تچلدەن چقمیچی یات

مەچىنكە يۈرمە، دیب حۆكومەت بر واقتلادا ئەيتمەدى، ئەيتمەس،
موللالار بوقتى سۆيلەمەسلەر. لەكىن مىن ئەيتەم، مەچتلەرنى
مەكتەبكە ئەيلەندۈرگە كیرەك دیب. حالقىا فایدالى بر ئورن
بولۇر.

بايلۇق ئىچىندە يۈزگەنلكدەن نىكالايىنلك پرىستىف، ئىسپىراۋ-
نىك كىبك نەچەلىنىكلەرى، ئىشانلار بلەن قاتناشرغا يارانالار.
ئالار كىلگەندە سىلارغا دیب ئىشانلار قزل-مزل ئىچملكلەرسز
تۆرمىلار ھەم كىلگەن واقتلاردا بيك قلنى سىلاب، ئوزلەرى
تلەگەن ئشلەرنى ئشلەتونىدە ئۆتنمىلار ئىدى. بزگە ،بو حەل
«فاتىحە» دیگەن بر نەرسەنى ئاچار ئۆچن كیرەك.

تاتار مۆربك ،بولسن، بولماسن تیرە-يوندە ئىشان بولسا،
ئانىك فاتىحەسن ئالرغا ترنشا، بەد دۆعاسندان قاچا. باشتنا بر-بر
قايمى تۆشسە، بولغان حەتلى سەدەقەسن ئارباستنا تويىدە
ئىشان حەزرەتلەن فاتىحە ئالرغا كىتە.

تاتار ئىچندە «فاتىحەسە كیتدى» ، «ئىشان حەزرەت بەددۆعا
قلمان» دیگەن جۆملەلەر ئوكنەبرگە قەدەر بايتاق بۆرى ئىدى.

دۆرس، ئىشان «فاتىحە»دە قلا، ئورنتنا قاراب «بەددۆعا» دا
قلا. لەكىن ،ئول دۆعالارنك تۆشوۋى ئىشاننك حۆداى قاشندا
مەقبول كشى بولۇوندان توگل، نەچەلستنۆا قاشندا مەقبول
بولۇوندان كیلە، ھ لق مسكن ،ھونىدا ئاگلى ئالمى ئىدى.
باى بولغانغا كورە ئىشان ئىجتىماعى كۆچ بلەن باعلانش تۆتا.
بەس برەولەرنى ئىزەرگە تلەسە، ،شول ئىجتىماعى كۆچ بلەن
ئىزە، كوتەررگە تلەسە كوتەرە ئىدى. نادان حالق مسكن
ئىشان حەزرەتنك دۆعاسن حۆداى قابول ئىتەدى، ئشم ،ئوكدى
دیب پۆتلاب ماين، بالن، پارلاب كوركە، سارق توشلەرن
ئىشانغا تاشى ئىدى.

ٴيشانلار ٴوزلەرٴنٴڭ تەعليماتلارندا، تابيعى، فەن، صەنعەت، مەدەنييەت ديگەن نەرسەلەرگە هەر واقت قارشى بولالار. تەڃەلسنٴواعا سوقر كوينچە بويسنورعا قوشالار. نيكالاينى ٴاق پاتشا ديب، «حەتتا موسلمان‌دا توگل ميكەن ٴەلى، حوداينٴقن بلب بولمى . . . » ديب تانتالار ٴيدى.

ٴوزٴنە كورە ٴيجتيماعى ياقدان شول حەلى كوچلى، صەعنەوى ياقدان حالقنٴڭ ٴارالاسى ٴورنندا تورعان شول ٴيشانلار، باياعى تەعليماتلارى بلەن 6-7 يوز يللار بوينچا ٴاعولارن چەچب، مسكن، بەحتسز حالقنى ٴشدەن چعارعان، دين، حورافات، ٴيسكەلك بلەن بوياعان، كى تاتارنى باشقا ميللەتلەر رەتنە كوتەررگە، ٴەدەم رەتنە كرترگە كوب ٴشلەرگە كيرەك ٴەلى. ٴوكتەبردەن سوڭعى يەشلەرٴبز، كاممونيسلار پارتييەسٴنٴڭ عەدالەتى ٴارقاسندا، ٴوزلەرٴنە ٴايترم جومهورييەتلەر ٴالب هەم ٴيچكى ياقداعى بوتن ٴشلەرن ٴيزلگەن ميللەتنى باشقا ميللەتلەر دەرەجەسٴنە كوتەررگە ترٴشالار، باشلارن تاشقا يەرب، قوللەرنى كوڭگە يالعاب ٴشليلەر. تاتار ميللەتى ٴوچن كيلەچەك، بارى شول يەشلەر، ميللەت مەسەلەسن دورس ٴاڭلى ٴالعان كاممونيسلار قولندا...

باياعى نيگزدە سالنٴعان ٴەللە نيقەدەر مەچتلەرى، شولارعا قويعان ٴەللە نى قەدەر موللالارى بلەن تاتاردا تامرلانب، يوزلەر يللار بلەن تاتارنى تومالاب ياتقان بو حالق، تاعن 50 گنە يل يەشەگەن بولسالار، تاتارنٴڭ ٴشى حاراب ٴيدى، قييامەتى جيتكەن ٴيدى. بەحتكە قارشى ٴوكتەبر داوللارى ٴيسدى. بو داوللار قايان بلبدر توبتورى ٴەلٴگى دەجەاللارعا بەرلدى. دەجەاللارچلامادى-ٴاودى. شوندان بيرلى ٴيندى ٴونلاب يللار ٴوتدى، ٴيشان تامرى بولعان موللالاردا حەزر بورشدى، قايدا بارعا، كمگە توتنورعا

بلمەس بولدى. تەمام مبكرەدى، مېنىم ئاڭلاۋمدا بۇلارغا حەزر تاتار ئىچندە ئورن بتب بارا. ئاياقنى سرزارغادا ھەيبەتكنە ئولەرگە! بۇلارغا شوندان باشقا چارا يوق ھەم بوتەن كيرەك-لەرىدە يوق.

يوغارىدادا ئەيتلگەنچە، ئوكتەبر ئالەكلەرى، جەديد موللالارنىڭدا بۇلار رەتنە كرلدى.

مېن ئوزمدە موللا ئيدم. بلميم، ئوكتەبر قارشىدا مېن يالغزبوگنە ئيكزبمپنلەرمى، ئەللە مېنىم تۇسلى موللالاردا بولدىمى. ئانىسن دۆرس تاريخ تيكشرر. بىرك قسقا ئيتب ئەيتكەندە، منە مېنىم موللا چاغمداغى ئشلەرم:

– 21 نچى يلغا قەدەر ئوكتەبر وايدامسنا قوبغان حز-مەتلەرمنى يازميم، چۈنكى ئول زامانلاردا مېن موللا توگل، موللا بولسامدا موللالق ئشن بۇتنلەي ئوتەميچى، بەلكى حۆ-كومەت ئشندە جاوابلى ئورندا ئشلى ئيدم ھەم مەكتەب ئچى ئشلەرندە ھەم مەكتەب ئشى تەعليم - تەربيە ئشلەرندە ئينس-پكتورلق ئيتدم، ئالارغا ئشچىلار ئەزرلەو كورسلارندا ليكترلق ئيتدم. پرادنالوكلار جيبشدم، ئيكى مەرتەبە ئولمەدن قالدم...

«بزنك دوماوى قايا كيتدى، قايا ئولدى» ديب ئوزلەرنە سوراوقويوچىلار بارلغن ئيحتيمال ئوتقانلقدان ئەنا بۇلارنى يازام. يوق ئيسە ئش بلەن ماقتانوچى مېن توگل.

21نچى يل موللا بولب تورا باشلاغاچ، ئاۋلمدا كرەس-تيەن يەشلەرى ئوچن كيچكى كورسلار ئاچدم. باشدا هيچ كم بلەن ئاڭلاشميچى، بارى ئوز كوچم، ئوز ترشلغم بلەن بر يل دەوام ئيتكەن بو كورسلاردان باغاغنا ئاچلغان چيستاى پارتئشكولاسنا 7 شەكورت بيردم. ئارادا قزلاردا بار ئيدى. قز-لارنك برسى حەزر 2 نچى باسقچ پارتئشكولا بترب ئشدە،

قالمانلارىدا چىندە ئىشلىلەر. ئىكىنچى يىلى ۋولئىسپالكوم بىلەن ئاڭلاشىپ (بىزنىڭ ئاۋل ،ئورس ۋولئىسىندا. ۋولسىدا بىر گەنە تاتاردا يوق ئىدى)، پ-راگرامىلارنى كورسەتىپ، ئايىغا 4 ،پۇت ئارش بىلگىلەتىم، پالىنگىزامىنىدان ئۆرەتۈرئۈچۈن ،ۋولس يەچەيكىسىندەن سىكربىتارنى چاقردىم، ئاگرانوم ھەم ۋراچ بىلەن ئاڭلاشىپ ئالارغادا لىكسىيەلەر بىلگىلەتىم. ،ئورس تىلى ئۆچۈن مارجا ئالىپ كيلدىم، ئانىڭ ژالونىيەسى ،ۋولس ئۈستىمە ئالدى. شولاي ئىتىپ ئاغىن بىر ،يىل ئوقىتو نەتىجەسىندە، ر. ت. يا. غا، عەسكەرى كورسلارغا، پارتئىشكولالارغا ھەم ئاۋل ئىچىندە ئىشلەر ئۆچۈن بىر ايتاق يەشلەر چىقاردىم. كىم بىلە، ،بو كورسلار بەلكى ئاغىن دەۋام ئىتىپ كوپ فايدالى ئىشلەر ئىشلى ئالغان ،بولر ئىدى، ئاۋئىلئىبزنى ئىكىنچى ۋولسقا كوچىردىلەر. شوندان مىن مىھراب ئىچىندە قارتىلىپ، مىھراب ئاشا ھالققا ئۆيرەتو باشلادىم. نىندىدە بولسا بىر بىر تابىعەت قانونى ماۋزوغ ئىتىپ ئالىپدا، ئايەت - ھەدىسلەر بىلەندە قاداقلاپ، دۇنيادا غى ،تۇرمشنىڭ سەبەبكە باغلى ئىكەنىن ئاچارغا ،تىرشدىم، لەكىن بىر نەرسەدە ئاڭلانا ئالمادىم. شولارنىڭ نەتىجەسىندە، موللا ھالمنە مەدەنى ھزمەت بۇتىنلەي مۇمكىن توگل ئىكەنى كورىندى. شوڭا كورە موللالقدان ئايىرلدىم. نىندى گىنە ھزمەت بولماسىن، مىنىم ،ئول ھزمەتىم «مەچىت تەعلىماتى»، ،شونىڭ ياكى دورمىنداغىسى ئىدى. لەكىن نەتىجەدە، ،شوندى مەچىت تەعلىماتى ھالقنىڭ ئەزگىنەدە كيرە كسىنمەگەنى بىلىندى. ھالق مىندەن سۇراشسادا، ئىڭلاسادا، مىھرابدان سۆيلەنگەنگە قۇلاق سالمى ئىدى. ،بو ەل ۋەۋاقىعەدە كوپ مەعنە بار:

— ئىسلام دىنىنىڭ كىتابى قۇرئان بولسا، ھالققا ھەزر ،ئول كيرەك توگل، ھالق قۇرئان تەعلىماتى سىڭدرا ئالمى.

ئاق تەسەووف.

بو تەسەووفنىڭ ئەخلاقى ياغى: كىشىنىڭ بۇتۇن ئىشى، ھەو-
لىشى، سوزى، يۇقلاوى، يۇرووى، ھەتتا دائىمى تۇشەگىنى.
ياتووىنامەتلى بارىسىدا ئاللا ئۇچۇن بولوپ، كىشى ئاللادا بار
دېب تانىغان بۇتۇن ھېماتلارغا ئېيەرگە تېيىشلى. كىشىنىڭ
كوڭلىندە ئاللادان (ھودان) باشقا بر نەرسەدە بولماسقا ھەم
كىشىنىڭ كوڭلى ئاللانى ئويلاودان بر مەرتەبەدە، ھەتتا يۇقلاغان
چاقدادا بوشاماسقا تېيىشلى. ئۇلۇغراق شەيخلەرنىڭ بىرسىدەن
ئېشىتكەنم بار- كىشىنىڭ قەلبىندە بېش نۇرن بار، دى. ئاللانى
كوكلدەن بردە چىقارماو دەرەجەسىنە يېرىشىر ئۇچۇن شول بېش
نۇرنى «زىكر» بلەن توتتورغا كېرەك، شول بېش نۇرن تولسا،
تلەسەڭ، تلەمەسەڭدە ئاللا ئېيىسە تۇرا، يۇقلاغاندا كوڭلدەن
چىقمى، دى.

- شول نۇرنلارنى توتترو ئۇچۇن نېچە مىليون ياكى نېچە
يىل «زىكر» ئېيتورگە كېرەك، دىدم.

- كىشىسىنە قاراب، قايسىلار 10-15 يىلدا، قايسىلار 20-
30 يىلدا ئېرىشەلەر، قايسىلار عۆمر بويى زىكر ئەيتسەلەردە
ئېرىشە ئالميلار، دىدى. سەبەبىن سوراغاچ، ئاڭلاتىب جىتكىرە
ئالمادى، كىشىسىنە قارابقا قويدى. قايسى بروەلەر 10-15 يىل
مەشەققەتلەنبدە، مىنە تولا دىگەندەگىنە، برعدەلەرى سەبەبلى
يوقىغا چىقارلدا، ياكا باشدان باشلارغا كېرەك بولا... تۇرلى
مىساللار كىتىرب ھامان كىشىسىنە قارابقا قايتب قالدى. بو
شەيخ ئاڭلاتا بلمەسەدە مىن ئانى كىتابلار ئاشا ئاڭلادم، ئانى
مىڭا تەسەووف كىتابلارى بېك قزىق بر مىسال بلەن ئاڭلاتالار.
مىسالى بېك قزىق ھەم چب ەچن، ئارتىقى يوق، كىمى يوق
بولغانىغا مۇندا يازام:

– يەمەن ئېللەرىدەمۇ، قايسى ئېللەردەدۇر ئېيتىدى، يەشى
قۇرۇقتا جىنىكەن بىر بىلەك ماسىق كىشى، قىلماغان ياۋزلىقلارى،
ئوسالىلقلارى قالماغان بىرەۋ، تۆشىدە كورگەن بىر قورقۇنچ
ھال ئارقاسىدا ئۆلۈمنى ئېسىگە تۈشىرىپ بىلەك قاتتى
ئۆكۈنىپ باشلى، قىلغان ئىشلەرىنە ملك تەۋبەلەر ئېيتتە. ئۆزىڭگە
ئېيتكەن تەۋبە قابۇل بولماس، بىر شەيخقا ئۆتۈر، دېيلەر. تۈرلى-
تۈرلى شەيخلارغا بارىپ قارى، لەكىن تىرە-يۈزىدە بولغان شەيخ-
لارنىڭ بىرسىدە مۇنىڭ كوڭلىنە تولمى؛ قايسى بىلەك يووان،
سېمىز بولا، قايسى 3–4 خانىملى بولا، قايسى بولەك يېرگەنلەرنى
يوغاردۇراق، ئۆز يانىنىاراق ئوتۇرتا. قىسقاسى كوكلىگە تولمى، بۇ
كىشى شەيخ ئىزلەب دۇنيا گېزەرگە چىغا، ئۇخارا، تۈركمەن ئېل-
لەرىدەن بىرىنە جىتە. يولدا كورگەن قىزقلارن قالدۇرابر. شەھەر
چېتىدە ئۇچىراغان بىر ئاقساقال، مۇنىڭ ھالىن سورابىب بىلگەچ،
– بىلەك ياخشى شەيخنى بىلەمىن، مىنم ئۆزىمنىڭ شەيخ، ئەيلە
قوناق ئېيتىم، دىب يۈرتىما ئالىب كىتە. ئاشاغاچ، ئەكەچ كوب
تۈرلى ھال ئەھۋال سوراشقاچ، بىلمىم نەچەر كۈن قوناق ئېيت-
كەندەن سۈڭگەى، ئاقساقال: زور شەيخقا ئېلىتكەنچى باشدا
مىن سېنى ئۆزىم سىناب قارىيم، زور شەيخقا مۈرىد بولرلق رەنڭ
بارمى، يوقمى بىلرمىن، سىن مىكا بىردە يالغانلامىچى، ئۆتكەن
چعب كىتكەندە، ياكى يولدا بىلەك تىزغانچ بىرخەلگە ئۇچىراما-
دىڭمى، نەرسەنى بولسادا كورب كوڭلى بىلەن بىلەك قىزغانمادىڭمى،
دى. مۇسافىر بىر ئاز ئويلاغاچ، ئۇچىرادىم، ھەزردە كوز ئالدىمدا
تۇرا، ئويدەن چعب كىتكەندە قابقام تۈبىدە سووق ياغىردان
بۇرشكەن، ئارت ئاياغى تىزە كلەنب بىتكەن، ئۆزى دىر-دىر قالتىراب
تۇروچى بۇزاۋمىنى كوردىم. كوڭلىم بىلەن بىلەك قىزغاندىم، دى.
ئاقساقال: بىلەك ياخشى، دىب مۇنى بىر قاراڭغى بولمەگە ياباء

شول بۇزاونىڭ ئيسكەندەن چەارما، مين قايچان بولسادا يانىڭغا
كيلرمن، شوڭغارچىڭ سېن گل بۇزاونى ئويلايدى.

ئوته بر كۈن، ئوته ئيكى كۈن، مۇسافير زور ئيشانغا
يارارلق بولسامغنا ئيدى، ديب، بيلك قزغانغان بۇزاون ئويلى،
باشقا بر گنه نەرسەدە كوڭلگە كيترمى. نيچە كۈنلەردەن سۇڭ بر،
ئاقساقال: ئەى مۇسافير، سېن نى حەلدە، ديب ئيشكنى ئاچا،
بولمەگە ياقنى بەرب كرە. ئيشك ئاچلاب ياقنى دلەن برگە
تاوش كيلوگە مۇسافير دورت ئاياقلانب «مووۇ، مووۇ . . . »
قچقىرا، بۇزاو بولب ئاقىرا.

ئەلنگى مسكن، نيچە كۈن، نيچە تۈنلەردر گل گنە بۇزاو
ئويلاب تۇرغانغا، بۇزاوغا ئەورلب كيتە، ئوزن ئوزى بۇراو
تانى. ئاقساقال مۇنى ئاقىلنغا كيترگەچ، ماقتاب شەيخ باننغا
ئالب كيتە.

بو كچكننە ئەكييەتدە بيلك تيرەن مەعنەلەر بار.
تەسەووفغا بيرلگەنلەردەن ئالانى ئويلاب بۇرى، يۇرى ئوزلەرن
ئاللا تانوچىلار بوعلەمكە يوق توگل. شولاي ۇق بو مىسالى
بلەن شەيخلەر زيكر ئارقىلى حۇدايغا قوشلالار، ديگەن سوزلك
مەعنەسىندە ياحشى ئوق ئاچىلا.

زيكر بلەن حۇدايغا قوشلغاچ وەليلك دەرەجەسندە كشى
ئيرشكەن بولا. وەليلك دەرەجەسى پەيغەمبەر لكدەن زورراق.
بەس بو وەلى هيچ بر پەيغەمبەرگە مۇحتاج بولماسقا مۇمكين،
ئەمما ئيسلام ديننده بولغان تەسەووف عاليملەرى مۇحەممەدنى
ئايىرب ئالالار، هيچبر وەلى حەزرەتى مۇحەممەددەن زور بولا
ئالمى، هەر بر وەلى ئوزنڭ عيبادەتلەرن ئيسلام بويىنچا ئوتەرگە
تييش، ديلەر.

هەرنيچك بو تەسەووف بيلك قزق نەرسە، مۇندائانى بيش -

ئاننى سوز بلەن ئاڭلاتب بولمايچاق، كيتابلارنى بيك كوب، بزنڭ قولغا تۈشكەن قەدەر تسنىدە ئۈچلەرنى فەلسەفە بلەن تولى. سوفيلار ئاراسندا بيك زور عاليملەر بار. خۇداي توغرندا تۈبلى-تۈبلى ئالار بيك يوعارى كيتەلەر. مەسەلەن، بر تۈرلى تەسەووف بولندا «ئيلاھ» ديگەن زاتنى بۇلاي تەعريف ئيتە:

— «ئيلاھ» بى نيھايە كەمالتنڭ ئييەسى. ھەر بر كەمال ئيلاھى ئۈز باشندا بر عالەم، ھەر عالەمنڭ ئۈزىنە ماخسوس قانونلارى، سرلەرى بار. شول قانونلارنى ئۈيرەنو «فەن» بولا. قانونلارنى تۈرمشقا تەتبيق ئيتو سانعەت بولا. سرلەر ئۈچ تۈرلى يول بلەن ظاھيرغا چقالار: ئاۋش، سوز شيعرى، رەسم.

كورەسزمى، نيندى ئۈلى سوزلەر. قۇياش سيستيمەسى، فەزا عالەمى بۇلار بر كەمال ئيلاھى، ئۈزىنە ماخسوس قانونلارى بار، شوندى «كەمال» عالەملەر، ديمەك بى نيھايە-چيكسز، ھەر قايوسننڭ تابيعەتلەرى باشقا بولا.

تلەسە نيچك «عالى» بولماسن، بۇلار ئاقلدان تش خيال نەرسەلەر. بز ئۈزىمز ئاقل، ئاڭلاريمز، بۈتن ئالاتلاريمز تابيعەت ئچندە بر كيسەك. ئاليق قۇياش سيستيمەن ھەم بزگە بلنگەن فەزانى. قۇياش سيستيمەسى (بزنڭ عالەمىمز) نيندى زاكونغا ئييەرسە، بزدە شول زاكون ئچندە. بەس ئۈزىمزگە توشاغان تابيعەتنى بز بلە ئالامز، نيقەدەر بزدەن يراق بولسادا تابيعەتلەرىمز بر بولغاچ، بزنڭ ئالارنى بلوويمز مۇمكين، بلووى مۇمكين بولماغان نەرسەلەرنى بار ديب دەعوا ئيتولەر خيال بولا.

شەرقنى ئۈزىنە قاراتقان، عاسرلار بويىنچا ئالارنى ئيمگەن، تەمام قول ياماغان نيكالاى ئيسكى مەدرەسەلەرگە ئيرك قويماغانى، ئانڭ مۇدەررىسلەرىنە ئالتن ميداللار بيرگەنى كبك،

ياوروپادا شەرق ھيياللارننا ئيرك قويعان، ھيياللارن زورايتب قۇرھان سابن‌باتقاقتا، دۇنيادان يراقلاشوعا ئيلتكەن. بو ھاقدا سوز بيك كوب. فاس، جەزائير، تونيس، ميسر، عەرەبستان، هيندستان وە باشقالاردا تەسەووفلار، ھيياللار ياوروپالنلار قارافندان نـق ساقلانا . سەنوسى كبـك ئايترم ـ ئايترم شەھسلەرنك‌قارشى عيسبان كوتـەرولەرى گنه ياوروپانى جيكه قالمى، عيسيان ئۇچن ئيلك دۇرس بـول 3 نچى ئينتر- ناتسيونالعا قوشلو، شونك ئاشا ھەرەكەت ئيتو . . .

سوز شول دەرەجەگە جيتكەچ مۇسلمانلار ئاراسندا بولعان «ئيديالوگييه» تورندادا ئەزترەك توقتارعا ئيرك بيرنكز. چۆنكى ئاندى ئيديالوگييەلەرنك بر كيسەگى بزنك تاتار مۇللالارى ئاراسندادا يوق توگل.

«پان ئيسلاميزم».

بو نەرسەنك پراگرامى نيچك، ھاتتى ھەرەكەت تاك- تيكى نيندى؟ بوتورندا مينده تولى ماتيريال يوق. ئەمما مۇللالارنچندە برەم- سارام كشلەردە شول گەودەسى بولماعان پانيسلاميزمنك ئيديەسى كيسەكلەرى بارن بلەم.

ـ ئيمش بۇتن دۇنيا مۇسلمانى بر ئيسلام ئيدارەسى ئاستندا بولماسا، مۇسلمانلق هامان زەعيف بولاچاق. قولدان كيلگەنچە شول يولدا حزمەت فارز.

بۇلار شول ئيسكى ميسر، تۇرك ژورناللارندان قاراب، قايدادر برئينگلزنك ئيسلام دينننە كرگەنن، بر باى فرانـ سوز حاتننى مۇسلمان بولب تۇرك ئەفيسەرننە چققانن هەم شونك تۇسلى واقيعەلەرنى ئوقب شاتلانالار. منە ئيسلام تارالا،

منه ياوروپا ئيسلامنىڭ حاق دين ئيكەنن نۆشننه باشلادى،
منه بۆتن دۆنيا مۆسلمان بولاچاق، ديب يوۋانب ياتالار.
،مۆندى حالق عادى موللالار ئۈچنده توگل، ياهشى ئوق
عاليملەر ئاراسندا ،ئۆچەرى. بۆلارنىڭ ئيعتيقادندا، ئيسلامنىڭ
حاق دبن ئيكەنن ئوقى - ئوقى عيلم دۆنياسى بلەچەك، بۆتن
دۆنيانىڭ مۆملمان ،بولمى ،نۆرووى بارى نادانلقدان ، عاليم
بولسالاردا ئيسلامدان حەبەرلەرى بولماعاندان، قايچان ئالارنىڭ
ئوز تللەرندە قۆرئان باسلب تارالا باشلاسا، منه شوندا ئيندى
كۆتدە ،نۆر ،بۆتن دۆنيا ئيركلى-ئيركسز مۆسلمان بولاچاق.

قاراعز ئيندى، حەزرگى زاماندا ،شوندى حالقنىڭ ،بولو-
وى ەەجەبتوگلمى، ،بو-نى ديگەن سوز، ،بو بيت قاتلى-
قاتلى حيياى! بولماعان وە ئالار كۆتكەن ،يول بلەن بارەندا
بولاچاقدا بولماعان سانولاشولار، نۆش كورولەر. هەير قايدا
قاراسادا، ئۆميدى قالماعان كشنگه بر يووانچ كيرەك بيت.
،بو شولاى ئيندى، لەكين بۆزق، زارارلى بولماتى.

دۆرس، دۆنيانىڭ ھەرجيرندە مازلوم مۆسلمانلار حەزرگى
زاماندا تۆرلى ئوگاى بلەن ياوروپاعا قارشى حەرەكەت ياساب
تۆرالار، لەكين ئالارنىڭ حەرەكەتلەرى ئيسلام نارانر، ياكى
ئوزلەرى چنلابنراق مۆسلمان ،بولر ئۆچۈن توگل، بەلكى ئاميـ
ريكا نيكرلارى ، ئافريكادا مۆسلمان بولماعان عەرەبلەر
نيمدى شارائيت ئاستندا كوتەرلسەلەر، مۆسلمانلاردا،شول ئوق
ئيقتيسادى، سەياسى شارائيت ئاستندا حەرەكەت ئيتەلەر.

فەقەت دۇرس يولباشچىلار بولماعانعا كۆپ كۈچلەر ئەرەم بولا،
يوققا كيتە. ئەگەردە بۈتۈن دۇنيا مازلوملارى ھەزرگى 3 نچى
ئينترناتسىيانالعا قوشۇلۇپ، ئينترناتسىيانال قوشووى، ئۆبرەتووى
بويىنچا ھەرەكەت ئىتسەلەر ئىدى، شىكسىز، ياورۇپا قوللىغىـ
ـدان قۇتۇلۇلار ئىدى.

◆◆———◆◆

АРХЕОГРАФ АХМЕТЗЯНОВ МАРСЕЛЬ
13

Магазин № 6 Татгосиздата
№ 81 113
Цена — 20 к.

بهاسی 20 تیین.

Н. ДУМАВЫ

СОВРЕМЕННОЕ ТАТАРСКОЕ ДУХОВЕНСТВО И ЕГО ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

(на тат. языке.)

Казань, „ТАТИЗДАТ“ 1929 г.